

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет обліку та фінансів
Кафедра політології, історії і філософії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти
бакалавр

на тему: **«Сучасна модель тоталітаризму»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
за освітньою програмою
Політологія
спеціальності 052 Політологія
ступеня вищої освіти бакалавр
групи 1
Недоборенко М. В.
Керівник: Шаравара Т. О.
Рецензент:

Полтава 2025 року

Зміст

ВСТУП	3
Розділ 1. Тоталітаризм як форма правління, історія виникнення.....	6
Розділ 2. Історія появи тоталітарного режиму Муссоліні, прояви тоталітаризму і історія його правління.....	20
Розділ 3. Передумови виникнення тоталітаризму в СРСР та його історія.....	27
Розділ 4. Тоталітарний режим у нацистській Німеччині — виникнення, прояви та етапи правління.....	34
Розділ 5. Вплив тоталітаризму на суспільство.....	41
Розділ 6. Сучасні прояви тоталітаризму.....	47
Розділ 7. Що корисного та доцільного можна запозичити із тоталітарних режимів у сучасному світі.....	52
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що на початку XXI століття, попри, здавалося б, тріумф демократичних цінностей після завершення Холодної війни, світ зіткнувся з тривожною ревіталізацією авторитарних практик та появою новітніх, більш витончених форм тоталітарного контролю. Класичні моделі тоталітаризму XX століття, детально проаналізовані у працях Ганни Арендт, Карла Фрідріха, Збігнева Бжезінського та інших видатних мислителів, трансформуються, адаптуючись до умов глобалізованого інформаційного суспільства. Розуміння сутності, характерних рис та механізмів функціонування сучасних моделей тоталітаризму набуває особливої актуальності в контексті глобальних викликів демократії, поширення дезінформації, використання новітніх технологій для маніпуляції суспільною свідомістю та здійснення тотального нагляду.

Для України, яка протягом семи років веде важку війну з Російською Федерацією за збереження незалежності та територіальної цілісності та в якій дедалі очевиднішими стають ознаки нового тоталітарного режиму, дослідження цієї проблеми має не лише теоретичне значення, а й актуальне практичне значення. Агресивна зовнішня політика Кремля, його жорстока нехтування міжнародним правом, його систематичні репресії прав і свобод людини всередині країни, його культ особи та його мілітаристська пропаганда — усе це живе свідчення деструктивного потенціалу сучасного тоталітарного правління. Тому необхідно провести глибокий політологічний аналіз сучасної тоталітарної моделі з метою розробки ефективної стратегії протидії зовнішнім загрозам, захисту національної безпеки та зміцнення демократичних інституцій в Україні та світі.

Проблема дослідження полягає у необхідності комплексного осмислення еволюції тоталітарних практик у сучасному світі, виявлення специфічних рис новітніх моделей тоталітаризму, що відрізняють їх від класичних зразків, та аналізу тих інструментів і технологій (зокрема цифрових), які використовуються для встановлення та підтримки тотального контролю в XXI столітті. Існує потреба в

адаптації та розширенні існуючого теоретичного інструментарію для адекватного аналізу режимів, що поєднують елементи авторитаризму, традиційного тоталітаризму та новітніх форм маніпуляції і контролю.

Метою дипломної роботи є комплексний політологічний аналіз сучасної моделі (або моделей) тоталітаризму, визначення її ключових характеристик, механізмів функціонування, ідеологічних засад та деструктивного впливу на суспільство і міжнародні відносини.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання дослідження:

- здійснити критичний огляд та систематизацію основних теоретико-методологічних підходів до вивчення тоталітаризму та його сучасних інтерпретацій;
- визначити та охарактеризувати ключові інституційні, ідеологічні, соціально-економічні та технологічні ознаки сучасних режимів, що демонструють тоталітарні тенденції;
- проаналізувати роль новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (цифрове стеження, штучний інтелект, соціальні мережі) у формуванні та функціонуванні сучасних моделей тоталітарного контролю;
- на прикладі окремих країн (зокрема, Російської Федерації, Китайської Народної Республіки та/або інших релевантних випадків) дослідити специфіку проявів сучасної моделі тоталітаризму;
- оцінити загрози, які сучасні тоталітарні та неототалітарні режими становлять для демократичних суспільств, міжнародної безпеки та світового порядку;
- сформулювати висновки щодо перспектив еволюції тоталітарних практик та можливих напрямків протидії їхньому поширенню.

Об'єктом дослідження є політичні режими в сучасному світі (XXI століття), що характеризуються наявністю виражених ознак тоталітаризму, неототалітаризму або демонструють стійкі тоталітарні тенденції.

Предметом дослідження є сутнісні характеристики, структура, механізми легітимації та функціонування, ідеологічні основи, інструменти соціального контролю та геополітичний вплив сучасних моделей тоталітаризму.

Методи дослідження полягають у вирішенні поставлених завдань у дипломній роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних політологічних методів, зокрема: системний підхід, що дозволяє розглядати сучасний тоталітаризм як складне, багатоаспектне явище; порівняльний аналіз, який використовується для зіставлення класичних та сучасних моделей тоталітаризму, а також для аналізу різних кейсів сучасних режимів; інституційний аналіз, спрямований на вивчення ролі державних інститутів, партій та репресивних апаратів; історико-політичний аналіз, що дає змогу простежити еволюцію тоталітарних ідей та практик; контент-аналіз та дискурс-аналіз офіційних документів, пропагандистських матеріалів та медійних повідомлень; метод кейс-стаді для поглибленого вивчення окремих режимів.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного аналізу та систематизації характерних рис сучасної моделі тоталітаризму з урахуванням новітніх технологічних та інформаційних чинників; у виявленні специфіки трансформації тоталітарних практик в умовах глобалізації; в уточненні теоретичних підходів до вивчення цього феномену в XXI столітті.

Практичне значення результатів роботи визначається тим, що її положення та висновки можуть бути використані в діяльності державних органів України, аналітичних центрів, громадських організацій при розробці стратегій протидії зовнішнім інформаційно-ідеологічним впливам, захисту національних інтересів та зміцнення демократичних засад українського суспільства. Матеріали дослідження можуть бути корисними у навчальному процесі при підготовці фахівців-політологів та міжнародників, а також для широкого кола читачів, які цікавляться актуальними проблемами світової політики та загрозами демократії.

Розділ 1. Тоталітаризм як форма правління, історія виникнення

Тоталітаризм представляє одну з найрадикальніших та найнебезпечніших форм політичного режиму, що виникла та набула поширення у ХХ столітті. Цей режим, що характеризується повним, або тотальним, контролем держави над усіма аспектами суспільного та приватного життя, залишив глибокий та трагічний слід в історії людства. Розуміння його сутності, причин виникнення та механізмів функціонування є надзвичайно важливим для запобігання повторенню подібних катастроф у майбутньому.

Термін "тоталітаризм", що походить від латинського *totalis* (весь, цілий, повний), вперше з'явився в політичному лексиконі на початку 1920-х років в Італії. Його використовували для характеристики режиму Беніто Муссоліні. Спочатку він мав позитивне забарвлення в устах фашистських ідеологів, підкреслюючи всеохоплюючий характер держави, що мала на меті інтегрувати та мобілізувати всю націю. Однак згодом, особливо після Другої світової війни та розкриття злочинів нацистського та сталінського режимів, термін набув виключно негативного значення[1, с.65].

Тоталітаризм — це політична система, яка прагне до абсолютного контролю держави над кожним аспектом життя суспільства та особистості. Це не просто диктатура чи деспотія; це система, яка прагне переформувати саму людську природу і створити «нову людину» відповідно до панівної ідеології. Тоталітарні режими мають багато ключових характеристик. По-перше, це лідерство офіційної ідеології. Ця ідеологія претендує на те, щоб бути істиною в останній інстанції, що пояснює всі аспекти минулого, сьогодення та майбутнього. Він визначає цілі суспільного розвитку та обґрунтовує будь-які дії режиму. Ця ідеологія повинна дотримуватися всіма членами суспільства, і вона пронизує кожен сферу життя, включаючи політику, економіку, культуру, освіту та сімейні відносини. Прикладами цієї ідеології є нацизм у Німеччині, фашизм в Італії та сталінська інтерпретація марксизму-ленінізму в Радянському Союзі[18].

Другою важливою рисою є монополія на владу однієї масової партії. На чолі держави стоїть єдина легальна політична партія, яка фактично зливається з

державним апаратом. Ця партія, як правило, очолюється харизматичним лідером, або вождем, культ особи якого всіляко підтримується та пропагується. Партія контролює всі державні інститути, громадські організації та засоби масової інформації. Членство в партії часто є умовою кар'єрного зростання та соціального успіху.

Невід'ємною складовою є система терористичного поліцейського контролю. Тоталітарні режими спираються на розгалужений апарат таємної поліції та репресивних органів. Ці органи здійснюють тотальний нагляд за населенням, придушують будь-які прояви інакомислення та опозиції. Масовий терор, політичні переслідування, концентраційні табори, фізичне знищення "ворогів народу" є невід'ємними атрибутами таких режимів. Страх стає одним з головних інструментів управління суспільством.

Також тоталітаризму властива монополія на засоби масової інформації та пропаганду. Держава повністю контролює всі канали поширення інформації, такі як преса, радіо, кіно, а згодом і телебачення. ЗМІ перетворюються на інструмент пропаганди панівної ідеології, маніпулювання суспільною свідомістю, створення образу ворога та мобілізації населення на підтримку режиму. Альтернативні джерела інформації жорстко придушуються.

Крім того, встановлюється централізований контроль над економікою. Хоча форми контролю можуть відрізнятися, наприклад, від прямого державного управління всіма підприємствами, як в СРСР, до державного регулювання та координації приватного сектору, як у нацистській Німеччині, економіка завжди підпорядковується політичним цілям режиму. Це може бути мілітаризація, індустріалізація чи досягнення автаркії, тобто економічної самодостатності[15].

Важливим є і контроль над збройними силами. Армія та інші силові структури перебувають під суворим контролем правлячої партії та її лідера. Вони забезпечують внутрішню стабільність та можливість зовнішньої експансії.

Нарешті, відбувається ліквідація громадянського суспільства та автономії особистості. Тоталітарний режим прагне знищити будь-які незалежні громадські організації, об'єднання та ініціативи. Приватне життя громадян також стає об'єктом

втручання та контролю з боку держави. Індивід розглядається насамперед як гвинтик у державній машині.

Важливо підкреслити, що не всі авторитарні режими є тоталітарними. Авторитаризм, як правило, обмежується політичною сферою, не претендуючи на тотальний контроль над усіма аспектами життя суспільства та ідеологічне перевиховання громадян. Тоталітаризм же прагне до повного поглинання особистості державою.

Виникнення тоталітарних режимів у ХХ столітті не було випадковістю. Воно стало наслідком складного переплетіння низки історичних, соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників[25, с.181].

Одним з найважливіших каталізаторів стали наслідки Першої світової війни (1914-1918). Війна спричинила глибоку політичну дестабілізацію, призвівши до розпаду великих імперій, таких як Російська, Австро-Угорська, Османська та Німецька. На їхніх уламках утворилися нові, часто нестабільні, держави, а міжнародні суперечності загострилися. Демократичні інститути в багатьох країнах виявилися слабкими та нездатними впоратися з повоєнними викликами. Крім того, війна спричинила масштабну економічну кризу. Величезні людські та матеріальні втрати, руйнування економіки, інфляція, безробіття створили сприятливий ґрунт для соціального невдоволення та поширення радикальних ідей. Війна залишила глибоку психологічну травму. "Втрачене покоління", розчарування у старих цінностях, жорстокість війни, звичка до насильства – все це сприяло зростанню агресії в суспільстві та пошуку "сильної руки", здатної навести порядок. Також відбулася мілітаризація суспільної свідомості, коли війна популяризувала військові методи вирішення проблем, культ сили та дисципліни.

Іншою важливою передумовою була криза ліберальної демократії. У міжвоєнний період багато європейських демократій зіткнулися з серйозними труднощами. Парламентська система часто виявлялася неефективною, уряди були нестабільними, а політична боротьба загострювалася. Це викликало розчарування в демократичних цінностях та інститутах у частини населення.

Значний вплив мали економічні кризи, зокрема Велика депресія (1929-1933). Глобальна економічна криза різко погіршила становище мільйонів людей, посилила соціальну напруженість та недовіру до існуючих політичних систем. В умовах масового безробіття та зубожіння люди ставали більш сприйнятливими до популістських гасел та обіцянок радикальних політичних сил.

Також слід враховувати розвиток масового суспільства та засобів масової комунікації. Індустріалізація та урбанізація призвели до формування "масового суспільства", де традиційні соціальні зв'язки послаблювалися, а індивід відчував себе ізольованим та дезорієнтованим. Водночас розвиток преси, радіо та кіно дав потужні інструменти для маніпулювання суспільною свідомістю та поширення пропаганди.

Не можна ігнорувати появу та поширення радикальних ідей. Серед них особливо виділяється комунізм (марксизм-ленінізм). Його ідеї класової боротьби, диктатури пролетаріату та встановлення безкласового суспільства отримали відгук у деяких робітничих класів та інтелектуалів, особливо після успіху більшовицької революції в Росії. Виникли також фашизм і нацизм. Ці ідеології виникли як відповідь на загрозу комунізму, кризу лібералізму та національне приниження, зокрема в Італії та Німеччині після Першої світової війни. Вони пропагують ідеї великого націоналізму, національної винятковості, лідерства, експансіонізму та антисемітизму, як і нацизм. Особи відіграють важливу роль в історії. Поява таких харизматичних лідерів, як Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер та Йосип Сталін, значно вплинула на формування тоталітарних режимів, які змогли мобілізувати маси та отримати повний контроль над країною[35, с.45].

Нарешті, слабкість міжнародної спільноти також сприяла цьому процесу. Нездатність Ліги Націй та провідних демократичних держав ефективно протидіяти агресивній політиці тоталітарних режимів у 1930-х роках сприяла їхньому зміцненню та розв'язанню Другої світової війни.

Варто зазначити, що в різних країнах ці фактори діяли з різною інтенсивністю та у різних комбінаціях, що зумовило специфіку кожного конкретного тоталітарного режиму.

Хоча кожен тоталітарний режим мав свої унікальні риси, можна виділити певні загальні етапи їхнього становлення та розвитку[1, с.124].

Перший етап можна охарактеризувати як зародження та прихід до влади. Він включав формування ідеології та політичного руху. На цій стадії відбувалася розробка ключових ідеологічних постулатів та створення політичної партії або руху, що прагнув до захоплення влади. Характерним було активне використання популістської риторики, апеляція до національних почуттів, соціальної справедливості чи подолання кризи. Далі йшла боротьба за владу, яка могла включати як легальні методи, такі як участь у виборах та парламентська діяльність, так і нелегальні, наприклад, насильницькі акції, заклоти чи вуличні зіткнення. Часто тоталітарні рухи використовували слабкості існуючої політичної системи, соціальну напруженість та економічні труднощі для здобуття підтримки населення. Завершувався цей етап захопленням влади, яке могло відбуватися різними шляхами, зокрема через вибори, як це сталося з нацистами в Німеччині, державний переворот, як у випадку більшовиків в Росії, або поступове захоплення контролю над державними інститутами, як це зробили фашисти в Італії.

Другий етап – це консолідація режиму та встановлення тотального контролю. Після приходу до влади тоталітарний режим негайно починав ліквідацію опозиції та встановлення однопартійної системи. Це означало придушення будь-якої політичної опозиції, заборону інших політичних партій, обмеження або ліквідацію громадянських свобод, таких як свобода слова, зборів та друку. Паралельно відбувалося створення репресивного апарату. Формувалися та зміцнювалися органи таємної поліції, розгорталася система терору проти "ворогів народу" та інакодумців, створювалися концентраційні табори або їхні аналоги. Відбувалася централізація влади та утверджувався культ особи лідера. Вся повнота влади зосереджувалася в руках правлячої партії та її вождя, а пропаганда активно працювала на звеличення лідера та створення його культу. Також режим встановлював контроль над економікою, ЗМІ та культурою. Держава брала під свій контроль ключові галузі економіки, всі засоби масової інформації перетворювалися на інструмент пропаганди, а культура, мистецтво, наука та освіта підпорядковувалися панівній ідеології.

Нарешті, важливою складовою була мобілізація населення. Режим прагнув залучити широкі верстви населення до участі в різноманітних масових організаціях (молодіжних, профспілкових, жіночих тощо), контрольованих партією, що створювало ілюзію народної підтримки та забезпечувало соціальний контроль.

Третій етап охоплює функціонування та розвиток (або стагнацію) тоталітарного режиму. У цей період тоталітарні режими проголошували амбітні цілі трансформації суспільства відповідно до своєї ідеології, наприклад, побудову комунізму чи створення "тисячолітнього Рейху". Це часто супроводжувалося масштабними соціальними та економічними експериментами, індустріалізацією, колективізацією, мілітаризацією. Багато тоталітарних режимів, особливо нацистська Німеччина, фашистська Італія та Радянський Союз, проводили агресивну зовнішню політику, прагнучи до зовнішньої експансії та розширення своєї території і сфери впливу, що часто призводило до міжнародних конфліктів та воєн[15].

Для підтримки своєї влади та мобілізації суспільства тоталітарні режими вдавалися до перманентного терору та "полювання на відьом", постійно шукаючи і знищуючи внутрішніх та зовнішніх "ворогів". Періоди масових репресій могли чергуватися з відносно спокійнішими періодами, але загроза терору залишалася постійною. З часом тоталітарні режими могли зіткнутися зі стагнацією та кризою, внутрішніми суперечностями, економічними труднощами, ослабленням ідеологічного ентузіазму та опором населення, хоча й прихованим. Бюрократизація партійного та державного апарату, корупція також могли підривати основи режиму.

Четвертий етап – це занепад та крах (або трансформація). До краху тоталітарних режимів могли призвести зовнішні фактори. Військова поразка, як у випадку нацистської Німеччини та фашистської Італії, є однією з головних причин. Тиск з боку інших держав також міг відігравати певну роль. Важливими були й внутрішні фактори. Смерть харизматичного лідера могла призвести до боротьби за владу та дестабілізації режиму. Економічна неефективність, соціальне невдоволення, зростання опозиційних настроїв, навіть якщо вони не виявлялися відкрито, могли поступово розхитувати систему. У деяких випадках, наприклад, в СРСР в період "перебудови", тоталітарні режими могли спробувати провести процеси лібералізації

та демократизації, спрямовані на певну лібералізацію. Однак такі реформи часто виходили з-під контролю та призводили до демонтажу системи. Деякі режими, формально зберігаючи певні тоталітарні риси, наприклад, однопартійну систему, могли зазнати трансформації та еволюціонувати в бік більш авторитарних або посттоталітарних моделей, допускаючи обмежену економічну свободу або елементи плюралізму.

Прикладами класичних тоталітарних режимів ХХ століття є Радянський Союз за часів правління Йосипа Сталіна, що тривав приблизно з кінця 1920-х до 1953 року[2,с.21]. Цей режим характеризувався комуністичною ідеологією, монополією Комуністичної партії, масовими репресіями, відомими як Великий терор, культом особи Сталіна та тотальним контролем над економікою та культурою. Іншим прикладом є нацистська Німеччина за часів правління Адольфа Гітлера з 1933 по 1945 рік, яка базувалася на ідеології нацизму, або націонал-соціалізму, расизмі та антисемітизмі. Її характеризували монополія Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), культ фюрера, діяльність гестапо, концентраційні табори, агресивна зовнішня політика та Голокост. Також варто згадати фашистську Італію за часів правління Беніто Муссоліні з 1922 по 1943 рік. Це був перший режим, який сам себе назвав тоталітарним, і він характеризувався фашистською ідеологією, корпоративною державою, культом дуче та придушенням опозиції. Хоча деякі дослідники вважають італійський фашизм менш "тотальним" порівняно з нацизмом та сталінізмом, він мав багато ключових рис тоталітаризму[18].

Крім цих "класичних" прикладів, риси тоталітаризму тією чи іншою мірою виявлялися і в інших країнах та в інші періоди. Це стосується, наприклад, Китаю за Мао Цзедуна, особливо в період "культурної революції", Північної Кореї та Камбоджі за Пол Пота.

Феномен тоталітаризму став об'єктом глибокого аналізу з боку багатьох філософів, політологів та істориків ХХ століття. Серед найвпливовіших теоретичних концепцій можна виділити декілька ключових.

Однією з найвідоміших праць є "Джерела тоталітаризму" (1951) Ханни Арендт, присвячена аналізу нацизму та сталінізму. Арендт розглядала тоталітаризм

як принципово нову форму правління, відмінну від традиційних диктатур та тираній. Вона наголошувала на ролі ідеології та терору як двох стовпів тоталітарного панування. Ідеологія, за Арендт, дає логічне пояснення всьому, що відбувається, і спрямована на повну трансформацію реальності. Терор же стає тотальним, спрямованим не лише проти реальних ворогів, а й проти "об'єктивних ворогів", визначених ідеологією, та, зрештою, проти всього населення. Ключовими елементами тоталітаризму, на думку Арендт, є також рух, що постійно перебуває в динаміці, таємна поліція як ядро влади, та концентраційні табори як лабораторії тотального панування.

Карл Фрідріх та Збігнєв Бжезінський у праці "Тоталітарна диктатура та автократія" (1956) розробили модель "синдрому тоталітаризму". Цей синдром, за їхньою концепцією, включав шість взаємопов'язаних ознак. По-перше, це всеохоплююча ідеологія. По-друге, єдина масова партія, очолювана диктатором. По-третє, система терористичного поліцейського контролю. По-четверте, монополія на засоби масової комунікації. По-п'яте, монополія на збройні сили. І по-шосте, централізований контроль над економікою. Ця модель стала класичною і широко використовувалася для аналізу та порівняння тоталітарних режимів. Пізніше Фрідріх додав ще дві ознаки, а саме територіальну експансію та руйнування всіх соціальних зв'язків і інститутів, які не контролюються державою.

Французький соціолог та політолог Раймон Арон у своїй роботі "Демократія та тоталітаризм" (1965) порівнював радянський комуністичний режим з ідеальною моделлю тоталітаризму. Він виділяв п'ять головних ознак тоталітарного режиму. Перша ознака – це монополія однієї партії на політичну діяльність. Друга – наявність ідеології, яку ця партія проголошує єдино вірною істиною. Третя – монополія держави на засоби силового примусу та переконання, тобто пропаганди. Четверта – підпорядкування більшості економічних та професійних видів діяльності державі. І п'ята ознака – це політизація всіх видів діяльності, що означає перетворення будь-якої помилки в економіці чи професійній сфері на ідеологічний злочин, який тягне за собою терор[9].

Франц Нойманн у праці "Бегемот: структура та практика націонал-соціалізму" (1942/1944), аналізуючи нацистський режим, стверджував, що він не був монолітною державою. Натомість, це був скоріше конгломерат різних владних блоків, таких як партія, армія, бюрократія, великий бізнес, що перебували у стані постійної конкуренції та конфлікту. Ця концепція "Бегемота", біблійного чудовиська, що символізує хаос, ставила під сумнів ідею тотального контролю з єдиного центру.

Ці та інші теоретичні підходи дозволили глибше зрозуміти природу тоталітаризму, його відмінності від інших форм правління, а також внутрішню логіку та динаміку розвитку тоталітарних систем. Дискусії щодо сутності, причин виникнення та класифікації тоталітарних режимів тривають і досі, що свідчить про складність та багатогранність цього феномену.

Для повного розуміння специфіки тоталітаризму важливо чітко розрізнити його від інших недемократичних форм правління, насамперед від авторитаризму. Хоча обидва режими характеризуються концентрацією влади та обмеженням політичних свобод, між ними існують принципові відмінності.

Розглядаючи ідеологію, в тоталітаризмі вона є всеохоплюючою, офіційною, обов'язковою, претендує на істинність в останній інстанції та прагне трансформувати свідомість і створити "нову людину". Натомість в авторитаризмі ідеологія може бути відсутня або мати розмитий, еkleктичний характер, який часто називають "ментальністю", і вона не претендує на тотальне пояснення світу та повне перевиховання громадян[5].

Щодо мети режиму, тоталітаризм прагне до побудови принципово нового суспільства відповідно до ідеології та до повного контролю над усіма сферами життя. Авторитаризм же має на меті збереження існуючого ладу, забезпечення стабільності, контроль над політичною сферою та недопущення опозиції до влади.

Ступінь контролю також суттєво відрізняється. Тоталітаризм здійснює тотальний, тобто повний, контроль держави над політикою, економікою, соціальною сферою, культурою, освітою та приватним життям громадян. Авторитарний режим контролює переважно політичну сферу, при цьому можлива певна автономія

економіки, соціальної сфери, культури та приватного життя за умови лояльності до режиму.

Стосовно мобілізації населення, тоталітаризм характеризується високим рівнем інтенсивної та екстенсивної мобілізації через партійні та громадські організації, прагнучи до активного залучення мас. Авторитаризм, навпаки, демонструє низький рівень мобілізації, часто прагнучи до деполітизації суспільства та пасивної лояльності населення.

Політичний плюралізм у тоталітарній системі повністю відсутній. Існує лише одна легальна партія, яка зливається з державою, а будь-яка опозиція знищується. В авторитаризмі можливий обмежений плюралізм, де можуть існувати контрольовані владою непартійні організації, групи інтересів, а іноді навіть декоративні партії.

Роль лідера теж різна. В тоталітаризмі це харизматичний лідер, або вождь, з культом особи, необмеженою владою, якого часто ототожнюють з державою та нацією. В авторитаризмі лідер, чи то диктатор, чи хунта, може не мати яскраво вираженої харизми, а його влада, хоча й неформально, обмежена інтересами певних груп, таких як армія, бюрократія чи олігархія[3].

Терор та репресії в тоталітарному режимі є масовими, систематичними, часто превентивними, спрямованими не лише проти реальних, а й проти потенційних "ворогів". В авторитаризмі репресії зазвичай вибіркові, спрямовані переважно проти активної політичної опозиції, а рівень терору, як правило, нижчий.

Щодо приватного життя, тоталітарна держава активно втручається в нього, прагнучи контролювати думки та поведінку громадян. Авторитарна держава, як правило, не втручається в приватне життя, якщо воно не становить загрози для режиму.

Нарешті, ставлення до закону в тоталітаризмі таке, що закон підпорядкований ідеології та волі лідера, і часто панує свавілля та беззаконня. Авторитарний режим може спиратися на формальні закони, хоча вони можуть бути несправедливими та обмежувати права громадян.

Розглядаючи відмінності від інших форм правління, важливо зазначити, що тоталітаризм принципово відрізняється від демократії наявністю в останній

політичного плюралізму, поділу влади, гарантій прав і свобод людини, вільних та чесних виборів, незалежних ЗМІ та громадянського суспільства. Тоталітаризм є антиподом демократії. Від традиційної монархії, або абсолютизму, тоталітаризм відрізняється тим, що хоча абсолютні монархи також мали необмежену владу, їхній контроль не був тотальним. Існували певні традиційні обмеження, такі як релігія, звичаї, аристократія, була відсутня всеохоплююча ідеологія та масова партія, і не було прагнення до повного перевиховання підданих, а мобілізація населення була мінімальною. Від тиранії у класичному розумінні, коли давньогрецькі тирані захоплювали владу незаконно і правили одноосібно, часто спираючись на насильство, тоталітаризм відрізняється тим, що влада тиранів не мала ідеологічного обґрунтування та не прагнула до тотального контролю над усіма аспектами життя, як це характерно для сучасного тоталітаризму.

Таким чином, тоталітаризм є унікальною формою політичного режиму, що виникла в умовах індустріального суспільства ХХ століття і характеризується безпрецедентним рівнем державного втручання в життя суспільства та особистості, заснованим на монопольній ідеології та масовому терорі.

Тоталітарні режими ХХ століття залишили після себе трагічну спадщину, наслідки якої відчуються і донині. Розуміння цих наслідків та вивчення уроків тоталітаризму є надзвичайно важливим для запобігання подібним явищам у майбутньому[23, с.120].

Серед найтяжчих наслідків тоталітаризму слід назвати масові людські жертви. Тоталітарні режими відповідальні за загибель десятків мільйонів людей внаслідок воєн, геноцидів, таких як Голокост та Голодомор, масових репресій, голоду, каторжної праці в концентраційних таборах. Це найстрашніший і найочевидніший наслідок тоталітарного правління. Іншим серйозним наслідком є руйнування громадянського суспільства. Тоталітаризм знищує незалежні громадські організації, придушує будь-яку ініціативу знизу, атомізує суспільство, перетворюючи громадян на пасивних виконавців волі держави. Відновлення громадянського суспільства після падіння тоталітарних режимів є тривалим і складним процесом. Також відбувається деформація суспільної свідомості та моралі. Тривале панування тоталітарної

ідеології, пропаганди та терору призводить до спотворення моральних цінностей, поширення конформізму, цинізму, подвійної моралі, страху та недовіри. Люди звикають жити в умовах брехні та насильства, що негативно позначається на психологічному стані суспільства. Не можна оминати економічні втрати та деформації. Хоча деякі тоталітарні режими, наприклад, СРСР на певних етапах, демонстрували успіхи в індустріалізації чи мілітаризації, це досягалося надзвичайною ціною, шляхом експлуатації населення та неефективного використання ресурсів. Централізована командна економіка, характерна для багатьох тоталітарних систем, зрештою призводить до стагнації, дефіциту та технологічного відставання. Зовнішньополітична агресія та міжнародна напруженість також є типовими наслідками. Експансіоністські прагнення багатьох тоталітарних режимів ставали причиною міжнародних конфліктів, локальних та світових воєн. Ідеологічне протистояння між тоталітарними та демократичними державами, наприклад, "холодна війна", створювало постійну загрозу глобального конфлікту. Народи, що пережили тоталітаризм, несуть на собі травматичний історичний досвід, який впливає на їхню національну ідентичність, політичну культуру та суспільні відносини протягом багатьох поколінь. Крім того, прагнення до швидкої індустріалізації та мілітаризації за будь-яку ціну, нехтування екологічними нормами часто призводили до серйозних екологічних проблем у країнах з тоталітарними режимами.

З трагічного досвіду тоталітаризму людство винесло важливі уроки. Насамперед, це усвідомлення цінності демократії, прав людини та верховенства права. Досвід тоталітаризму наочно продемонстрував, що демократичні інститути, гарантії прав і свобод людини, незалежна судова система та верховенство права є найважливішими запобіжниками проти встановлення тиранії та державного свавілля. Також стало очевидно небезпека екстремістських ідеологій. Тоталітарні режими виникали на ґрунті радикальних ідеологій, що обіцяли швидке вирішення всіх проблем та побудову "ідеального суспільства", але на практиці призводили до насильства та терору. Це підкреслює важливість критичного мислення, толерантності до інших поглядів та неприйняття будь-яких форм людиноненависницьких ідеологій. Досвід показав важливість сильного громадянського суспільства. Активне,

організоване та незалежне громадянське суспільство є надійним бастіоном проти спроб узурпації влади та встановлення диктатури. Воно здатне контролювати дії влади, захищати права громадян та просувати демократичні цінності. Виявилася надзвичайно важливою роль незалежних ЗМІ та свободи слова. Вільний доступ до інформації, можливість відкрито висловлювати свої погляди та критикувати владу є життєво важливими для запобігання маніпулюванню суспільною свідомістю та пропаганді, які є невід'ємними інструментами тоталітарних режимів. Історія ХХ століття засвідчила необхідність міжнародної солідарності у захисті демократії. Політика "умиротворення" агресорів та байдужість до порушень прав людини в інших країнах можуть мати катастрофічні наслідки. Демократичні країни повинні виявляти солідарність та рішучість у протидії будь-яким проявам тоталітаризму та авторитаризму у світі. Збереження пам'яті про жертв тоталітаризму та вшанування їхньої пам'яті є моральним обов'язком суспільства та важливим чинником виховання нових поколінь у дусі неприйняття насильства та поваги до людської гідності. Нарешті, необхідна постійна пильність щодо загроз демократії. Навіть у стабільних демократичних суспільствах існують потенційні загрози, такі як популізм, екстремізм, ксенофобія, обмеження громадянських свобод під приводом боротьби з тероризмом тощо, які можуть підривати демократичні інститути[10]. Тому постійна пильність та активна громадянська позиція є необхідними для захисту демократії.

Вивчення тоталітаризму – це не просто звернення до минулого. Це спроба зрозуміти механізми зла, людську природу в екстремальних умовах та знайти шляхи для побудови більш справедливого, вільного та безпечного світу.

Підсумовуючи слід зазначити, що тоталітаризм як форма правління став одним з найпохмуріших феноменів ХХ століття, що призвів до незліченних людських страждань, руйнувань та деформацій суспільного життя. Виникнувши на уламках старих імперій, в умовах глибоких соціально-економічних криз, політичної нестабільності та поширення радикальних ідеологій, тоталітарні режими в СРСР, нацистській Німеччині, фашистській Італії та деяких інших країнах продемонстрували безпрецедентну спробу держави встановити тотальний контроль над усіма аспектами існування суспільства та особистості.

Ключовими рисами тоталітаризму є наявність всеохоплюючої ідеології, монополія на владу однієї масової партії на чолі з харизматичним вождем, система терористичного поліцейського контролю, державна монополія на засоби масової інформації та пропаганду, централізований контроль над економікою та ліквідація громадянського суспільства. На відміну від авторитаризму, який прагне переважно до контролю над політичною сферою, тоталітаризм має на меті повне ідеологічне перевиховання населення та створення "нової людини"[33, с.76].

Теоретичне осмислення тоталітаризму, здійснене такими мислителями, як Ханна Арентт, Карл Фрідріх, Збігнєв Бжезінський, Раймон Арон та інші, дозволило глибше зрозуміти його сутність, витоки та механізми функціонування, а також відрізнити його від інших форм недемократичного правління.

Трагічний досвід тоталітарних режимів залишив глибокі шрами в історичній пам'яті людства та дав важливі уроки. Він підкреслив надзвичайну цінність демократії, прав людини, верховенства права, свободи слова та сильного громадянського суспільства як головних запобіжників проти будь-яких форм тиранії. Усвідомлення небезпеки екстремістських ідеологій, необхідність міжнародної солідарності у захисті демократичних цінностей та збереження пам'яті про жертв тоталітаризму є моральним імперативом для сучасних та майбутніх поколінь.

Незважаючи на крах класичних тоталітарних режимів ХХ століття, окремі їхні риси та практики можуть відроджуватися в нових формах і в нових умовах. Тому пильність, критичне мислення та активна громадянська позиція залишаються актуальними для захисту свободи та людської гідності в сучасному світі. Історія тоталітаризму є суворим попередженням про те, куди можуть завести суспільство пошуки "простих рішень", сліпа віра в ідеологію та відмова від фундаментальних людських цінностей.

Розділ 2. Історія появи тоталітарного режиму Муссоліні, прояви тоталітаризму і історія його правління

Італійський фашизм під проводом Беніто Муссоліні став першим режимом, який не тільки був названий тоталітарним його критиками, але й сам претендував на цей статус, проголошуючи всеосяжну владу держави. "Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави" – ця фраза Муссоліні стала квінтесенцією фашистської доктрини.

Становлення фашистського режиму в Італії було зумовлене низкою глибоких кризових явищ, що охопили країну після Першої світової війни. Італія, хоча й була серед переможців, відчувала себе обділеною та приниженою результатами Паризької мирної конференції. Гасло "спотвореної перемоги" (*vittoria mutilata*) набуло широкої популярності, оскільки країна не отримала всіх обіцяних їй територій, зокрема Далмацію та Фіуме. Це викликало гостре розчарування серед ветеранів війни та націоналістично налаштованих кіл[24].

До політичного розчарування додалися серйозні соціально-економічні проблеми. Повоєнна економіка перебувала в стані занепаду, країну охопила висока інфляція, зростало безробіття, а державний борг сягнув астрономічних сум. Промислові підприємства, що працювали на військові замовлення, скорочували виробництво, залишаючи тисячі робітників без засобів до існування. Селяни, яким під час війни обіцяли землю, поверталися додому розчарованими.

На цьому тлі відбувалося стрімке зростання соціальної напруженості та політичної нестабільності. Італію охопив так званий "червоний дворічний період" (*Biennio Rosso*, 1919-1920), що характеризувався масовими страйками робітників, захопленням фабрик, селянськими заворушеннями та сутичками. Зростала популярність Соціалістичної партії, яка орієнтувалася на російських більшовиків, та анархістських рухів. Це викликало панічний страх перед комуністичною революцією серед промисловців, землевласників, середнього класу та консервативних політиків. Існуючі ліберальні уряди виявлялися слабкими та нездатними навести лад у країні, що ще більше посилювало суспільне розчарування в парламентській демократії.

Саме в цих умовах на політичну арену вийшов Беніто Муссоліні. Його політичний шлях був звивистим. Починаючи як активний діяч соціалістичного руху та редактор соціалістичної газети "Avanti!", під час Першої світової війни він різко змінив свої погляди, ставши палким прихильником вступу Італії у війну на боці Антанти. За це його виключили з Соціалістичної партії. У березні 1919 року в Мілані Муссоліні заснував "Союз боротьби" (Fasci di Combattimento), організацію, що об'єднала колишніх фронтовиків, націоналістів, розчарованих соціалістів та синдикалістів. Програма фашистів на той момент була еkleктичною, поєднуючи націоналістичні гасла з радикальними соціальними вимогами, такими як 8-годинний робочий день, прогресивний податок на капітал та конфіскація церковного майна.

Ключовим фактором зростання впливу фашистів стало використання насильства. Загони фашистських бойовиків, так звані "сквадристи" або "чорносорочечники", розгорнули терор проти соціалістів, комуністів, профспілкових активістів та всіх, кого вони вважали "ворогами нації". Вони громили редакції робітничих газет, зривали страйки, нападали на лівих активістів. Державна влада часто дивилася на ці дії крізь пальці, а подекуди й таємно підтримувала фашистів, розглядаючи їх як силу, здатну придушити революційний рух. Промисловці та аграрії фінансували сквадристів для боротьби з робітничими та селянськими виступами[30, с.74].

Восени 1922 року, відчувши свою силу та слабкість уряду, Муссоліні наважився на рішучий крок. 28 жовтня 1922 року розпочався так званий "Похід на Рим" (Marcia su Roma). Це була радше демонстрація сили, ніж реальна військова операція, оскільки погано озброєні колони фашистів не становили серйозної загрози для армії. Однак король Віктор Еммануїл III, побоюючись громадянської війни та під впливом консервативних радників, відмовився підписати указ про введення надзвичайного стану та розгін фашистів. Натомість, 29 жовтня він запропонував Муссоліні сформувати уряд. Таким чином, Муссоліні прийшов до влади формально легітимним шляхом, хоча й під тиском силової демонстрації.

Прийшовши до влади, Муссоліні діяв обережно, сформувавши спочатку коаліційний уряд за участю представників інших партій. Однак його справжньою

метою було встановлення одноосібної диктатури. Процес консолідації влади тривав кілька років, з 1922 по 1926-1929 роки[14, с.17].

Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття у 1923 році закону Ачербо про вибори, який передбачав, що партія, яка набрала найбільшу кількість голосів (але не менше 25%), отримувала дві третини місць у парламенті. На виборах 1924 року, що проходили в атмосфері залякування та насильства з боку фашистів, очолюваний Муссоліні виборчий блок здобув переконливу перемогу.

Однак режим зіткнувся з серйозною кризою після вбивства депутата-соціаліста Джакомо Маттеотті у червні 1924 року. Маттеотті виступив у парламенті з викривальною промовою, звинувативши фашистів у фальсифікації виборів та насильстві. Його викрадення та вбивство викликали хвилю обурення в країні та за кордоном. Опозиційні партії бойкотували роботу парламенту ("Авентинський блок"), вимагаючи відставки Муссоліні. Здавалося, режим опинився на межі краху. Проте Муссоліні, після деяких вагань, перейшов у контрнаступ. У знаменитій промові 3 січня 1925 року він взяв на себе всю відповідальність за те, що сталося, і оголосив про намір встановити "сильну владу".

Ця промова стала поворотним пунктом до відкритої диктатури. Протягом 1925-1926 років було прийнято низку надзвичайних законів, відомих як "Leggi Fascistissime" (Найфашистськіші закони), які остаточно ліквідували залишки демократичних свобод та заклали основи тоталітарної держави. Було заборонено всі політичні партії, крім Національної фашистської партії (Partito Nazionale Fascista, PNF). Було ліквідовано свободу преси, профспілки підпорядковано державі, а страйки заборонено. Було створено таємну політичну поліцію ОВРА (Організація з пильності та придушення антифашизму) та Спеціальний трибунал для захисту держави, який розглядав справи про політичні злочини. Значно розширилися повноваження глави уряду, який тепер називався "Дуче" (Вождь) і був відповідальний лише перед королем, а не перед парламентом. Місцеве самоврядування було фактично ліквідоване, а на чолі міст та провінцій призначалися подести та префекти, підзвітні центральній владі[18].

Національна фашистська партія перетворилася на єдину керівну силу в країні, її структури пронизували всі сфери суспільного життя. Членство в партії стало обов'язковою умовою для кар'єрного зростання. Було створено численні партійні організації для різних верств населення, наприклад, молодіжні організації "Балілла" (Opera Nazionale Balilla) та "Італійська лікторська молодь" (Gioventù Italiana del Littorio, GIL), університетські групи (Gruppi Universitari Fascisti, GUF), жіночі організації. Їхньою метою була ідеологічна обробка та мобілізація населення на підтримку режиму.

Невід'ємною частиною режиму стала пропаганда та культ особи "Дуче". Муссоліні зображувався як геніальний вождь, рятівник нації, людина надзвичайних здібностей. Його портрети прикрашали всі державні установи, школи, вулиці. Засоби масової інформації, кіно, радіо перебували під повним контролем держави та поширювали фашистську ідеологію, звеличували досягнення режиму та самого Муссоліні. Масові мітинги, паради, спортивні свята мали демонструвати єдність нації навколо вождя.

В економічній сфері Муссоліні проголосив створення "корпоративної держави". Згідно з "Хартією праці" (Carta del Lavoro) 1927 року, економіка мала будуватися на основі корпорацій, що об'єднували представників робітників та роботодавців під контролем держави. На практиці це означало посилення державного втручання в економіку, хоча приватна власність зберігалася. Режим здійснював масштабні громадські роботи (осушення боліт, будівництво доріг, нових міст), що мало зменшити безробіття та продемонструвати ефективність фашистського правління. У 1930-х роках, особливо після запровадження міжнародних санкцій через агресію в Ефіопії, посилювався курс на автаркію (економічну самодостатність)[15].

Важливим кроком для зміцнення режиму та здобуття підтримки католицької церкви стало укладення у 1929 році Латеранських угод з Ватиканом. Ці угоди врегульовували "римське питання", що існувало з моменту об'єднання Італії. Ватикан визнавався суверенною державою, католицизм оголошувався державною релігією, а церква отримувала низку привілеїв. Це значно підвищило престиж Муссоліні як в Італії, так і за її межами.

Фашистський режим Муссоліні мав багато характерних рис тоталітаризму, хоча деякі дослідники вважають його "незавершеним" або "м'якшим" тоталітаризмом порівняно з нацистською Німеччиною чи сталінським СРСР[4].

По-перше, це всеохоплююча ідеологія фашизму. Вона проголошувала пріоритет держави над особистістю ("Все для держави; нічого проти держави; нічого поза державою"). Основними складовими ідеології були крайній націоналізм, що оспівував велич італійської нації та її імперське покликання, мілітаризм, культ сили та волі, антиіндивідуалізм, антикомунізм та антилібералізм. Фашизм прагнув створити "нову людину" – дисциплінованого, відданого державі та вождю воїна.

По-друге, це однопартійна система та культ вождя. Національна фашистська партія мала монополію на політичну владу, а Муссоліні, як "Дуче", зосередив у своїх руках величезні повноваження. Його культ насаджувався всіма засобами пропаганди.

По-третє, хоча й у менш жорстоких формах, ніж в інших тоталітарних державах, існував терор та репресії. Таємна поліція ОВРА вела нагляд за населенням, переслідувала антифашистів. Існували політичні в'язниці та система "конфіно" (внутрішнє заслання у віддалені райони країни). Спеціальний трибунал засуджував "ворогів режиму". Однак, масового фізичного знищення опонентів, характерного для нацизму чи сталінізму, в Італії не було, хоча політичні вбивства, як у випадку Маттеотті, траплялися.

Важливим, хоча й пізнім, проявом тоталітарної політики стало прийняття у 1938 році расових законів, спрямованих проти євреїв. Це було зроблено значною мірою під тиском нацистської Німеччини, оскільки расизм спочатку не був центральним елементом італійського фашизму. Ці закони обмежували права євреїв, забороняли їм обіймати державні посади, вчитися у державних школах, укладати шлюби з арійцями.

Правління Муссоліні можна умовно поділити на кілька етапів. Перший етап (1922-1929) – це період консолідації влади, створення основ тоталітарної держави, придушення опозиції та встановлення одноосібної диктатури Дуче. Укладення Латеранських угод у 1929 році стало піком його успіху на цьому етапі[9].

Другий етап (кінець 1920-х – середина 1930-х років) можна розглядати як "золотий вік" фашизму. Режиму вдалося досягти певної стабілізації, реалізувати низку інфраструктурних проєктів. Пропаганда створювала образ сильної та процвітаючої Італії. Муссоліні користувався значною популярністю серед частини населення, а на міжнародній арені його розглядали як впливового європейського лідера.

Третій етап (середина 1930-х – 1943 рік) характеризується зростаючою радикалізацією режиму, агресивною зовнішньою політикою та зближенням з нацистською Німеччиною. Завоювання Ефіопії, хоча й було пропагандистським успіхом, призвело до міжнародної ізоляції та економічних труднощів. Вступ Італії у Другу світову війну в червні 1940 року на боці Німеччини став фатальним рішенням. Італійська армія виявилася погано підготовленою, зазнавала поразок на всіх фронтах (Греція, Північна Африка, Східний фронт). Економіка країни не витримувала військового навантаження, рівень життя населення різко падав, зростало невдоволення режимом.

Падіння Муссоліні стало неминучим. У липні 1943 року, після висадки союзницьких військ на Сицилії, стало очевидно, що війна програна. В умовах глибокої кризи, 24-25 липня 1943 року відбулося засідання Великої фашистської ради (найвищого органу фашистської партії), яка висловила недовіру Муссоліні. Король Віктор Еммануїл III негайно відправив Дуче у відставку та наказав заарештувати його. Новий уряд на чолі з маршалом П'єтро Бадольо розпочав таємні переговори з союзниками про капітуляцію, яка була підписана 3 вересня 1943 року.

Однак історія Муссоліні на цьому не закінчилася. У вересні 1943 року німецькі десантники звільнили його з ув'язнення. Гітлер змусив Муссоліні очолити маріонеткову Італійську Соціальну Республіку (Республіка Сало), що існувала на окупованій німцями території Північної Італії з 1943 по 1945 рік. Цей режим був повністю залежним від Німеччини та характеризувався жорстоким терором проти антифашистського руху Опору.

Остаточний кінець настав у квітні 1945 року. Намагаючись втекти до Швейцарії, Муссоліні та його коханка Клара Петаччі були схоплені італійськими

партизанами. 28 квітня 1945 року їх розстріляли, а їхні тіла були вивішені на площі в Мілані.

Італійський фашизм, безумовно, мав усі ключові ознаки тоталітарного режиму, визначені теоретиками. Наявність всеохоплюючої ідеології, монополія однієї партії, культ вождя, система терору та пропаганди, прагнення до тотального контролю над суспільством та економікою – все це було притаманне режиму Муссоліні[7].

Водночас, багато істориків вказують на певні "обмеження" або "неповноту" італійського тоталітаризму порівняно з нацистською Німеччиною чи сталінським СРСР. Наприклад, в Італії продовжували існувати такі традиційні інститути, як монархія та католицька церква, які зберігали певну автономію та вплив. Король, зрештою, і відіграв ключову роль усуненні Муссоліні від влади. Латеранські угоди, хоч і зміцнили режим, водночас визнали суверенітет Ватикану та вплив церкви.

Рівень терору та репресій в Італії, хоча й був значним, не досягав таких масштабів, як у Німеччині чи СРСР. Кількість страчених політичних опонентів була значно меншою. Ефективність державного контролю, особливо в економіці та соціальній сфері, часто була обмеженою через традиційну італійську бюрократію, корупцію та регіональні особливості. Фашистська партія, незважаючи на свою масовість, не змогла повністю "перевиховати" італійське суспільство, і багато аспектів приватного життя залишалися поза її тотальним контролем.

Підсумовуючи слід зазначити, що фашистський режим Муссоліні став першою в історії спробою побудови тоталітарної держави в сучасному розумінні цього терміну. Він залишив глибокий слід в історії Італії та світу, ставши трагічним прикладом того, як прагнення до абсолютної влади, насильство та екстремістська ідеологія можуть призвести до руйнування демократії, придушення свобод та національної катастрофи. Досвід італійського фашизму є важливим уроком про небезпеку тоталітарних тенденцій та необхідність захисту демократичних цінностей.

Розділ 3. Передумови виникнення тоталітаризму в СРСР та його історія

Становлення тоталітарного режиму в Радянському Союзі було складним та багатограним процесом, що мав глибокі історичні, соціально-економічні та ідеологічні корені. На відміну від італійського фашизму чи німецького нацизму, які виникли в умовах повоєнної кризи вже існуючих, хоч і нестабільних, капіталістичних держав, радянський тоталітаризм формувався на руїнах Російської імперії, в ході радикальної соціалістичної революції та кровопролитної громадянської війни[22].

Однією з ключових передумов була багатовікова спадщина російського самодержавства. Протягом століть в Росії панувала абсолютна монархія, де влада царя була практично необмеженою. Демократичні традиції та інститути громадянського суспільства були надзвичайно слабкими або взагалі відсутніми. Держава домінувала над суспільством, а бюрократичний апарат мав величезний вплив. Традиції кріпосного права, скасованого лише в 1861 році, та існування селянської общини з її колективістськими уявленнями також створювали певний ґрунт для сприйняття авторитарних та колективістських моделей управління.

Соціально-економічна відсталість країни на початку ХХ століття також відіграла значну роль. Російська імперія була переважно аграрною країною з низьким рівнем промислового розвитку, хоча індустріалізація і відбувалася, але досить пізно та нерівномірно. Існували кричущі соціальні контрасти між нечисленною елітою та переважною масою бідного селянства і робітничого класу, який тільки формувався. Широко розповсюдженими були бідність, неписьменність та низький рівень культури. Ці фактори робили значну частину населення сприйнятливою до радикальних ідей та популістських гасел.

Руйнівний вплив Першої світової війни став безпосереднім каталізатором революційних подій. Війна призвела до величезних людських втрат, економічної розрухи, голоду та соціального хаосу. Вона остаточно підірвала авторитет царського режиму, який виявився нездатним ефективно керувати країною в умовах війни. Суспільство було вкрай поляризоване та радикалізоване[23, с.119].

Лютнева революція 1917 року повалила самодержавство, однак Тимчасовий уряд, що прийшов до влади, не зміг вирішити нагальні проблеми країни, зокрема,

питання про мир, землю та подолання економічної кризи. Його нерішучість та продовження участі у війні призвели до подальшого зростання невдоволення та посилення впливу ліворадикальних сил, насамперед партії більшовиків на чолі з Володимиром Леніним.

Жовтневий переворот 1917 року (або Велика Жовтнева соціалістична революція, як її називали в радянській історіографії) привів більшовиків до влади. Вони висунули привабливі для мас гасла "Мир – народам!", "Земля – селянам!", "Фабрики – робітникам!", "Вся влада – Радам!". Ці обіцянки знайшли відгук серед втомлених від війни солдатів, селян, що прагнули отримати землю, та робітників, які сподівалися на покращення свого становища.

Марксистсько-ленінська ідеологія стала теоретичною основою для побудови нового режиму. Ключовими її положеннями, що сприяли формуванню тоталітарної системи, були концепція "диктатури пролетаріату" як необхідного перехідного етапу до комунізму, яка на практиці перетворилася на диктатуру партії. Важливу роль відігравала ідея авангардної ролі комуністичної партії як єдиного справжнього виразника інтересів робітничого класу та всіх трудящих, що обґрунтовувало її монопольне право на владу. Ідеологія наголошувала на непримиренній класовій боротьбі та необхідності ліквідації "експлуататорських класів", що виправдовувало масовий терор та репресії. Вона відкидала "буржуазну" демократію, парламентаризм та індивідуальні свободи на користь колективних цілей та "пролетарської" демократії, яка насправді означала підпорядкування особистості державі та партії. Також важливим елементом була ідея централізованої планової економіки та одержавлення всіх засобів виробництва[2].

Одразу після захоплення влади більшовики зіткнулися з масштабним опором з боку своїх політичних супротивників ("білих", есерів, меншовиків, анархістів) та іноземною військовою інтервенцією. Громадянська війна була надзвичайно жорстокою та кровопролитною. Вона призвела до подальшої мілітаризації суспільства та політики, зміцнення авторитарних методів управління та централізації влади в руках більшовицької партії.

У роки громадянської війни більшовики проводили політику "воєнного комунізму". Вона включала такі заходи, як націоналізація всієї промисловості, запровадження продрозкладки (примусове вилучення продовольства у селян), заборона приватної торгівлі, мілітаризація праці та карткова система розподілу. Ця політика супроводжувалася "червоним терором" – масовими репресіями проти реальних та уявних ворогів радянської влади. Було створено Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, яка стала потужним каральним органом. В ході громадянської війни було остаточно встановлено однопартійну систему та придушено будь-яку політичну опозицію[29].

Володимир Ленін, як засновник радянської держави та її перший керівник, заклав основи майбутньої тоталітарної системи. Саме за його правління було створено однопартійну державу, розгорнуто масовий терор, придушено опозиційні рухи (наприклад, жорстоке придушення Кронштадтського повстання моряків та робітників у 1921 році, які вимагали "Рад без комуністів"). На X з'їзді РКП(б) у 1921 році за ініціативою Леніна було прийнято резолюцію "Про єдність партії", яка забороняла будь-які фракції та угруповання всередині партії. Це рішення створило передумови для встановлення монолітної єдності та ліквідації внутрішньопартійної демократії.

Хоча Ленін у 1921 році ініціював перехід до Нової економічної політики (НЕП), яка передбачала певні поступки ринковим відносинам (дозволялася приватна торгівля, дрібне приватне виробництво, заміна продрозкладки продподатком), політичний контроль комуністичної партії залишався непохитним. НЕП розглядався як тимчасовий відступ, необхідний для відновлення зруйнованої економіки.

Смерть Леніна у січні 1924 року спричинила гостру боротьбу за владу всередині партійного керівництва. Головними претендентами були Лев Троцький, Григорій Зінов'єв, Лев Каменєв, Микола Бухарін та Йосип Сталін. Сталін, який з 1922 року обіймав посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б), вміло використав своє становище для розстановки лояльних кадрів та поступового усунення своїх політичних суперників. Він майстерно маніпулював ідеологічними дискусіями, зокрема, протиставивши теорії "перманентної революції" Троцького свою концепцію

"побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні". До кінця 1920-х років Сталін зосередив у своїх руках величезну владу, розгромивши спочатку "ліву опозицію" (Троцький, Зінов'єв, Каменєв), а потім і "праву опозицію" (Бухарін, Риков, Томський).

Кінець 1920-х років ознаменувався так званим "великим переломом" – відмовою від НЕПу та переходом до форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства. Саме в цей період остаточно утвердився сталінський тоталітарний режим, який характеризувався низкою специфічних рис[31].

Основою режиму була всеохоплююча комуністична ідеологія в її сталінській інтерпретації (марксизм-ленінізм-сталінізм). Ця ідеологія претендувала на єдино правильне наукове пояснення всіх явищ природи та суспільства, пронизувала всі сфери життя – від політики та економіки до науки, мистецтва та побуту. Канонічним текстом стала "Коротка історія ВКП(б)", написана під безпосереднім керівництвом Сталіна.

Панувала однопартійна система на чолі з Комуністичною партією (ВКП(б), пізніше КПРС), яка повністю злилася з державним апаратом і контролювала всі державні та громадські інститути. Партія була суворо централізованою та ієрархічною структурою.

Невід'ємною частиною сталінізму став культ особи Сталіна. Він зображувався як геніальний, мудрий, непогрішимий "вождь народів", "батько і вчитель", "великий керманіч". Його портрети, пам'ятники, цитати були повсюди. Будь-яка критика на його адресу вважалася державним злочином.

Одним з найтрагічніших проявів сталінського тоталітаризму стала насильницька колективізація сільського господарства, розпочата наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Вона мала на меті ліквідацію приватного селянського господарства та створення великих колективних господарств (колгоспів) і державних господарств (радгоспів). Колективізація супроводжувалася кампанією "розкуркулення" – масовими репресіями проти заможних селян та всіх, хто чинив опір. Селян насильно заганяли в колгоспи, відбирали землю, худобу, інвентар. Це призвело до різкого падіння сільськогосподарського виробництва, масового голоду

та загибелі мільйонів людей. Особливо страшних масштабів набув Голодомор 1932-1933 років в Україні, який багато істориків та міжнародна спільнота визнають геноцидом українського народу. Голод також охопив Поволжя, Кубань, Казахстан та інші регіони СРСР[2].

Паралельно з колективізацією здійснювалася форсована індустріалізація країни. Головною метою було створення потужної важкої промисловості та військово-промислового комплексу в найкоротші терміни, часто за будь-яку ціну. Індустріалізація проводилася за допомогою п'ятирічних планів, які встановлювали завищені показники. Вона супроводжувалася надзвичайною експлуатацією робітничого класу, низьким рівнем життя, використанням примусової праці в'язнів ГУЛАГу. Незважаючи на величезні людські жертви та диспропорції в економіці (хронічний дефіцит товарів народного споживання), СРСР за короткий час перетворився на потужну індустріальну державу.

Найжахливішим проявом сталінського тоталітаризму став масовий терор та репресії, пік яких припав на "Великий терор" 1936-1938 років. Репресії були спрямовані проти всіх верств суспільства – партійних та державних діячів, військових, інтелігенції, селян, робітників, представників національних меншин. Було сфабриковано численні "справи" про "ворогів народу", "шпигунів", "диверсантів", "троцькістів", "бухарінців" тощо. Проводилися показові Московські процеси над колишніми лідерами партії. Головним каральним органом був НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ). Мільйони людей були заарештовані, розстріляні або відправлені до величезної мережі концентраційних таборів ГУЛАГу (Головного управління таборів), де вони використовувалися як безкоштовна робоча сила в нелюдських умовах. Атмосфера тотального страху, підозрілості та доносів паралізувала суспільство[1, с.253].

Було встановлено тотальний контроль над інформацією, культурою та освітою. Всі засоби масової інформації, видавництва, театри, кіностудії перебували під суворим контролем цензури. Єдиним дозволеним творчим методом в мистецтві та літературі було проголошено соціалістичний реалізм, який вимагав звеличення радянської дійсності та партійного керівництва. Історія переписувалася відповідно до

партійних установок. Освіта мала на меті виховання молоді в дусі комуністичної ідеології та відданості Сталіну.

Було повністю ліквідовано громадянське суспільство. Всі незалежні громадські організації були заборонені або підпорядковані партії. Профспілки, молодіжні організації (Комсомол, піонерська організація) перетворилися на інструменти партійного контролю та ідеологічної обробки.

Характерною рисою була мілітаризація суспільства та агресивна зовнішня політика (особливо напередодні та після Другої світової війни). Значні ресурси спрямовувалися на зміцнення обороноздатності. Через Комінтерн СРСР намагався впливати на комуністичні рухи в інших країнах. Укладення Пакту Молотова-Ріббентропа з нацистською Німеччиною у 1939 році дозволило СРСР здійснити територіальну експансію, анексувавши балтійські країни, західні області України та Білорусі, Бессарабію.

Друга світова війна (Велика Вітчизняна війна в радянській термінології) стала величезним випробуванням для радянського народу та режиму. Незважаючи на колосальні втрати та початкові поразки, СРСР здобув перемогу, що значно зміцнило міжнародний авторитет країни та особисто Сталіна. Однак перемога була досягнута ціною неймовірних людських жертв та страждань. Війна також частково "відкрила" радянське суспільство для зовнішнього світу, що мало певні наслідки в повоєнний період[35, с.43].

Повоєнний сталінізм (1945-1953) характеризувався відновленням зруйнованої економіки, продовженням репресивної політики та ідеологічним наступом. Розгорнулася так звана "Ждановщина" – кампанія посилення ідеологічного контролю в галузі культури, науки та мистецтва, спрямована проти будь-яких проявів "західного впливу" та "безродного космополітизму". Прокотилися нові хвилі репресій, зокрема, "Ленінградська справа", "справа лікарів". Посилилася "холодна війна" із Заходом, що супроводжувалася гонкою озброєнь, зокрема, створенням радянської атомної бомби. У Східній Європі було встановлено прорадянські комуністичні режими, що сформували так званий "соціалістичний табір".

Смерть Сталіна 5 березня 1953 року ознаменувала кінець цілої епохи. Хоча тоталітарна система не зникла одразу, розпочався поступовий процес її демонтажу та десталінізації, який, однак, був непослідовним та обмеженим.

Порівнюючи радянський тоталітаризм з іншими тоталітарними режимами ХХ століття, варто відзначити його специфіку. Він базувався на марксистсько-ленінській класовій ідеології, а не на расових чи крайньонаціоналістичних доктринах, хоча радянський патріотизм та елементи російського великодержавного шовінізму також активно пропагувалися. Його кінцевою метою проголошувалося створення безкласового комуністичного суспільства, що мало утопічний характер. Економіка була майже повністю націоналізована та підпорядкована директивному плануванню. Радянський тоталітарний режим виявився надзвичайно тривалим та глибоко вкоріненим, а його наслідки відчуються і донині на пострадянському просторі[27, с.99].

Історія радянського тоталітаризму є трагічною сторінкою не лише для народів колишнього СРСР, але й для всього людства, нагадуючи про небезпеку екстремістських ідеологій, концентрації необмеженої влади в одних руках та нехтування фундаментальними правами і свободами людини.

Розділ 4. Тоталітарний режим у нацистській Німеччині — виникнення, прояви та етапи правління

Нацистський режим в Німеччині під проводом Адольфа Гітлера є одним з найжахливіших прикладів тоталітаризму в історії людства. Він характеризувався екстремальною ідеологією, що базувалася на расизмі та антисемітизмі, безпрецедентним рівнем державного терору та агресивною зовнішньою політикою, що призвела до розв'язання Другої світової війни та Голокосту. Розглянемо детальніше передумови його виникнення, ключові прояви тоталітаризму та основні етапи існування цього злочинного режиму[13, с.11].

Прихід нацистів до влади в Німеччині у 1933 році не був випадковістю, а наслідком глибокої кризи, що охопила країну після Першої світової війни. Однією з головних передумов стала спадщина Першої світової війни та Версальського мирного договору 1919 року. Німеччина зазнала поразки у війні, що стало шоком для нації, яка вважала свою армію непереможною. Версальський договір наклав на Німеччину важкі умови, включаючи визнання вини за розв'язання війни, значні територіальні втрати (Ельзас-Лотарингія, частина Пруссії, колонії), обмеження збройних сил та виплату величезних репарацій. Це викликало глибоке почуття національного приниження, реваншистські настрої та поширення так званої "легенди про удар ножом у спину», згідно з якою німецька армія не була переможена на полі бою, а зраджена "зрадниками" всередині країни – соціалістами, демократами та євреями.

Іншою важливою передумовою була слабкість Веймарської республіки, демократичного режиму, встановленого в Німеччині після падіння монархії. Республіка від самого початку зіткнулася з серйозними проблемами, такими як політична нестабільність, часта зміна урядів, відсутність міцних демократичних традицій у суспільстві, гостра поляризація між лівими та правими політичними силами. Спроби державних переворотів (Капповський путч 1920 року, "Півний путч" Гітлера 1923 року) свідчили про крихкість демократичного ладу. Економічні проблеми, зокрема руйнівна гіперінфляція 1923 року, підірвали довіру населення до уряду та демократичних інститутів.

Фатальну роль відіграла Велика депресія, що розпочалася у 1929 році. Світова економічна криза надзвичайно сильно вдарила по Німеччині, економіка якої значною мірою залежала від американських кредитів. Масове безробіття, що охопило мільйони людей, зубожіння, соціальна незахищеність створили сприятливий ґрунт для поширення радикальних ідей та зростання популярності екстремістських партій, як комуністів, так і нацистів[1, с.128]. Демократичні уряди виявлялися нездатними впоратися з кризою, що ще більше посилювало розчарування в демократії.

Страх перед комунізмом також був важливим фактором. Середній клас, промисловці, землевласники, консервативні кола побоювалися повторення в Німеччині російського сценарію та встановлення комуністичної диктатури. Нацисти вміло використовували ці страхи, позиціонуючи себе як єдину силу, здатну зупинити "червону загрозу".

У суспільстві набули поширення націоналістичні та "фьолькіш" (народницькі) ідеології, які пропагували ідеї німецької расової вишості, переваги "арійської раси", антисемітизму, необхідності завоювання "життєвого простору" (Lebensraum) на Сході та встановлення сильної авторитарної влади на чолі з вождем (Führerprinzip).

Важливу роль відіграла особистість Адольфа Гітлера, його харизма та ораторські здібності. Він умів маніпулювати масовою свідомістю, грати на почуттях національного приниження та соціальних образах, пропонувати прості та радикальні "рішення" складних проблем.

Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП), очолювана Гітлером, перетворилася на потужну політичну силу. Вона мала розгалужену організаційну структуру, ефективно використовувала пропаганду, зокрема новітні на той час засоби масової комунікації, та вдавалася до політичного насильства через свої штурмові загони (SA) та охоронні загони (SS). Партія вміло експлуатувала кризові явища та апелювала до різних верств населення.

Нарешті, помилки та прорахунки політичних опонентів нацистів також сприяли їхньому приходу до влади. Багато політиків недооцінювали Гітлера та його рух, вважаючи його тимчасовим явищем. Розкол серед лівих сил (соціал-демократів та комуністів) завадив їм створити єдиний фронт проти нацизму. Консервативні еліти

сподівалися використати Гітлера у своїх цілях, а потім усунути його від влади, але жорстоко прорахувалися.

На початку 1930-х років НСДАП стала однією з найбільших політичних партій у Німеччині, здобуваючи все більше голосів на виборах до Рейхстагу. 30 січня 1933 року президент Пауль фон Гінденбург, під тиском консервативних кіл, призначив Адольфа Гітлера рейхсканцлером (главою уряду) коаліційного уряду[7].

Отримавши владу, нацисти негайно розпочали процес її консолідації ("Machtergreifung" – захоплення влади) та встановлення тотального контролю над усіма сферами життя суспільства ("Gleichschaltung" – уніфікація, координація). Приводом для перших репресивних заходів став підпал Рейхстагу 27 лютого 1933 року, в якому нацисти звинуватили комуністів. Вже наступного дня було видано Надзвичайний указ "Про захист народу і держави", який фактично скасовував основні громадянські свободи – свободу слова, друку, зборів, недоторканність особи та житла. Розпочалися масові арешти політичних опонентів, насамперед комуністів та соціал-демократів.

На виборах до Рейхстагу в березні 1933 року, що проходили в атмосфері терору та залякування, НСДАП здобула 43,9% голосів. 23 березня 1933 року Рейхстаг, під тиском нацистів, прийняв Закон "Про ліквідацію тяжкого становища народу і держави" (Закон про надзвичайні повноваження, Ermächtigungsgesetz). Цей закон надавав уряду Гітлера право видавати закони без участі Рейхстагу, що фактично означало встановлення диктатури.

Протягом кількох наступних місяців було здійснено повну ліквідацію політичної опозиції. У травні 1933 року було розпущено профспілки, а їхнє майно конфісковано. До липня 1933 року всі політичні партії, крім НСДАП, були або заборонені, або саморозпустилися. Німеччина перетворилася на однопартійну державу.

Процес "Гляйхшальтунг" охопив усі сфери життя. Державні установи, органи місцевого самоврядування, суди, освітні заклади, культурні організації, засоби масової інформації – все було підпорядковано нацистському контролю та ідеології. Нелояльні чиновники, викладачі, митці звільнялися або переслідувалися.

Важливим етапом консолідації влади стала "Ніч довгих ножів" (або "Операція Колібри", Röhm-Putsch) 30 червня – 2 липня 1934 року. В ході цієї кривавої розправи було фізично знищено керівництво штурмових загонів СА на чолі з Ернстом Рьомом, які становили потенційну загрозу для Гітлера та регулярної армії (Рейхсверу). Одночасно було ліквідовано й інших політичних опонентів. Ця акція зміцнила позиції Гітлера та значно посилила роль СС як головного карального органу режиму.

Після смерті президента Гінденбурга 2 серпня 1934 року Гітлер об'єднав посади рейхсканцлера та президента, проголосивши себе "Фюрером і Рейхсканцлером". Солдати та офіцери армії присягнули на вірність особисто Гітлеру. Тоталітарна диктатура в Німеччині остаточно утвердилася[5].

Нацистський режим характеризувався низкою специфічних рис, що робили його однією з найекстремальніших форм тоталітаризму. Центральним елементом була нацистська ідеологія. Вона ґрунтувалася на теорії расової переваги "арійської (нордичної) раси" та неповноцінності інших рас, насамперед євреїв, слов'ян, ромів. Антисемітизм був наріжним каменем нацистської ідеології. Євреї розглядалися як головні вороги німецької нації, відповідальні за всі біди Німеччини, та як деструктивна сила, що прагне до світового панування. Ця людиноненависницька ідеологія обґрунтовувала переслідування, дискримінацію та, зрештою, фізичне знищення єврейського народу (Голокост). Важливою складовою була ідея "життєвого простору" (Lebensraum) на Сході, яка виправдовувала агресивну завоюницьку політику. Принцип вождизму (Führerprinzip) утверджував абсолютну владу та непогрішимість фюрера, вимагаючи беззастережної покори його волі. Ідеологія також включала концепцію "народної спільноти" (Volksgemeinschaft) – расово чистої, єдиної та монолітної нації, з якої виключалися всі "чужі" та "неповноцінні" елементи. Нацизм був ворожим до комунізму, лібералізму, демократії та парламентаризму. Він також спирався на ідеї соціал-дарвінізму та евгеніки, прагнучи до "оздоровлення" німецької нації шляхом стерилізації та знищення "неповноцінних" індивідів.

Панувала однопартійна система на чолі з НСДАП, яка повністю злилася з державним апаратом. Партія контролювала всі аспекти життя суспільства. Культ

особи Гітлера досяг небачених масштабів. Він зображувався як геніальний вождь, рятівник нації, напівбог.

Невід'ємною частиною режиму був масовий терор та репресії. Головними інструментами терору були СС (Schutzstaffel – охоронні загони) на чолі з Генріхом Гімлером, які перетворилися на потужну "державу в державі", та Гестапо (Geheime Staatspolizei – таємна державна поліція). Було створено розгалужену мережу концентраційних таборів (Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен та інші), куди відправляли політичних опонентів, євреїв, ромів, гомосексуалістів, свідків Єгови та інших "ворогів режиму". Систематичне переслідування та знищення євреїв стало одним з найжахливіших злочинів нацизму. Нюрнберзькі расові закони 1935 року позбавили євреїв німецького громадянства та основних прав. "Кришталева ніч" (Kristallnacht) у листопаді 1938 року ознаменувалася масовими єврейськими погромами по всій Німеччині. З початком Другої світової війни нацисти перейшли до політики "остаточного вирішення єврейського питання" – Голокосту, що означало планомірне фізичне знищення єврейського населення Європи в таборах смерті (Аушвіц-Біркенау, Треблінка, Собібор та інші).

Важливу роль відігравала пропаганда та тотальний контроль над інформацією. Міністерство народної освіти та пропаганди на чолі з Йозефом Геббельсом здійснювало повний контроль над пресою, радіо, кіно, театром, літературою, мистецтвом. Будь-яка інформація, що не відповідала нацистській ідеології, заборонялася. Пропаганда звеличувала Гітлера та нацистський режим, розпалювала ненависть до "ворогів нації", готувала населення до війни. Здійснювалася ідеологічна обробка молоді через такі організації, як Гітлерюгенд (Hitlerjugend) для хлопців та Союз німецьких дівчат (Bund Deutscher Mädel). Організовувалися грандіозні масові заходи, такі як щорічні партійні з'їзди в Нюрнберзі, які мали демонструвати єдність нації та її відданість фюреру[1, с.89].

В економічній сфері нацисти встановили державний контроль, хоча формально приватна власність зберігалася. Головною метою економічної політики була підготовка до війни та досягнення автаркії (економічної самодостатності). Було запроваджено Чотирирічний план розвитку економіки, який очолив Герман Герінг.

Значні кошти спрямовувалися на розвиток військової промисловості та розбудову інфраструктури (наприклад, будівництво автобанів). Безробіття було значно скорочене завдяки громадським роботам та мілітаризації економіки.

Відбувався тотальний контроль над суспільством та культурою. Всі громадські організації були або розпущені, або підпорядковані нацистській партії (Гляйхшальтунг). Освіта, наука, культура перебували під жорстким ідеологічним контролем. Твори мистецтва та літератури, що не відповідали нацистським канонам, оголошувалися "дегенеративним мистецтвом" та знищувалися (наприклад, масове спалення книг у травні 1933 року). Режим намагався контролювати навіть сімейне життя, заохочуючи народжуваність серед "арійців" та проводячи політику "расової гігієни".

Невід'ємною рисою нацистського режиму був мілітаризм та агресивна зовнішня політика. Гітлер відкрито порушував умови Версальського договору, розпочавши масштабне переозброєння Німеччини. У 1936 році німецькі війська окупували демілітаризовану Рейнську зону. У 1938 році було здійснено аншлюс (приєднання) Австрії. Того ж року, внаслідок Мюнхенської угоди, Німеччина анексувала Судетську область Чехословаччини, а в березні 1939 року окупувала решту Чехії. 1 вересня 1939 року нападом на Польщу нацистська Німеччина розв'язала Другу світову війну.

Історію нацистського режиму можна поділити на кілька основних етапів[4]. Перший етап (1933-1934) – це період консолідації влади та встановлення тоталітарної диктатури, ліквідації політичної опозиції та уніфікації всіх сфер суспільного життя.

Другий етап (1935-1939) – це передвоєнний період. Він характеризувався стабілізацією режиму, певним економічним піднесенням (значною мірою за рахунок мілітаризації), посиленням переслідувань євреїв, активною підготовкою до війни та здійсненням перших актів зовнішньої агресії.

Третій етап (1939-1942) – це початковий період Другої світової війни, що ознаменувався блискавичними успіхами німецької армії ("бліцкриг") та окупацією значної частини Європи. У цей період розпочалося масове знищення єврейського населення на окупованих територіях (діяльність айнзацгруп, створення гетто).

Четвертий етап (1942-1945) – це період перелому у війні та поразки нацистської Німеччини. Поразка під Сталінградом (зима 1942-1943 років) стала поворотним пунктом. Нацистський режим перейшов до політики "тотальної війни", мобілізувавши всі ресурси країни. У цей період Голокост досяг свого апогею – масове знищення євреїв у таборах смерті. Незважаючи на відчайдушний опір, Німеччина зазнала поразки від союзницьких військ. 30 квітня 1945 року Адольф Гітлер покінчив життя самогубством у своєму бункері в Берліні. 8-9 травня 1945 року було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Нацистський режим припинив своє існування.

Нацистський тоталітаризм вирізнявся серед інших тоталітарних режимів ХХ століття своєю крайньою жорстокістю та злочинною сутністю. Центральне місце в його ідеології та практиці посідав расизм та антисемітизм, що призвели до небаченого в історії геноциду – Голокосту, жертвами якого стали близько 6 мільйонів євреїв. Масове вбивство людей було поставлено на "промислову" основу. Нацистський режим характеризувався надзвичайними експансіоністськими амбіціями та прагненням до світового панування. Так звана "фюрер-держава" була втіленням харизматичного правління, де воля фюрера була вищим законом, хоча на практиці це часто призводило до хаосу та конкуренції між різними нацистськими відомствами та структурами.

Нацистський режим залишив по собі руїни, мільйони людських жертв та глибоку травму в історії людства. Його злочини були засуджені Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі. Досвід нацистської Німеччини є страшним попередженням про небезпеку расизму, ксенофобії, екстремізму та тоталітаризму, а також нагадуванням про необхідність захисту демократії, прав людини та міжнародного миру.

Розділ 5. Вплив тоталітаризму на суспільство

Тоталітарні режими ХХ століття, такі як фашистська Італія, нацистська Німеччина та сталінський Радянський Союз, залишили після себе глибокий та руйнівний слід не лише в політичній історії, а й у самій тканині суспільств, якими вони керували. Вплив тоталітаризму був всеосяжним, проникаючи в усі аспекти людського існування – від особистого життя індивіда до глобальних соціальних, економічних та культурних процесів. Наслідки цього впливу часто виявляються довготривалими, позначаючись на долях наступних поколінь.

Одним з найглибших та найтрагічніших наслідків тоталітаризму є його вплив на окрему людину. Тоталітарна держава прагне не просто контролювати поведінку громадян, а й трансформувати їхню свідомість, підкорити їхню волю та створити "нову людину", віддану ідеології та вождю[6, с.25].

Насамперед, людина в тоталітарному суспільстві зазнає втрати свободи та автономії. Фундаментальні права та свободи, такі як свобода слова, друку, зібрань, совісті, думки, жорстоко придушуються. Приватне життя перестає бути недоторканим, воно стає об'єктом державного втручання та контролю. Індивід розглядається не як самоцінна особистість, а як гвинтик у державній машині, засіб для досягнення проголошених режимом цілей. Його інтереси повністю підпорядковуються інтересам держави, партії та вождя.

Психологічний вплив тоталітаризму є надзвичайно руйнівним. Постійна атмосфера страху та незахищеності стає нормою життя. Загроза стеження з боку таємної поліції, доносів з боку сусідів, колег чи навіть членів родини, можливість довільного арешту, тортур, ув'язнення або фізичного знищення тримає людей у стані перманентної напруги. Цей страх паралізує волю, змушує до конформізму та пасивності.

Тоталітарні режими свідомо руйнують горизонтальні соціальні зв'язки та довіру між людьми, сприяючи атомізації суспільства. Коли кожен підозрює кожного, коли щирість може бути небезпечною, люди замикаються в собі, уникають відвертих розмов, що призводить до відчуження та самотності. Як зазначала Ханна Арендт,

тоталітаризм руйнує не лише публічну, а й приватну сферу існування, роблячи індивіда ізольованим навіть у власному домі[1, с.325].

Часто виникає феномен "подвійного мислення" та цинізму. Люди змушені жити подвійним життям: публічно демонструвати лояльність до режиму та його ідеології, брати участь у пропагандистських заходах, а в глибині душі зберігати власні думки та сумніви. Ця постійна роздвоєність між офіційною брехнею та реальною дійсністю виснажує психологічно та сприяє поширенню цинізму.

Для тих, хто безпосередньо став жертвою репресій, пережив ув'язнення в концентраційних таборах, тортури, втратив близьких, психологічні травми та посттравматичний стресовий розлад можуть залишатися на все життя. Ці травми часто передаються й наступним поколінням.

Спроба режиму створити "нову людину" шляхом тотальної індоктринації, особливо починаючи з дитячого віку через контрольовані державою молодіжні організації та систему освіти, призводить до глибокої психологічної маніпуляції. Дітей вчать шпигувати за батьками, доносити на "ворогів народу", сліпо вірити вождю та ідеології. Це руйнує природні родинні зв'язки та моральні орієнтири.

Наслідком стає і моральна деградація суспільства. В умовах тотального терору та ідеологічного тиску традиційні моральні цінності, такі як чесність, порядність, співчуття, справедливість, часто нівелюються. Вживання нерідко залежить від здатності до компромісів із совістю, до співпраці з режимом (колабораціонізму) або, навпаки, вимагає героїчного опору, що ставить людину перед надзвичайно складним моральним вибором.

Тоталітаризм докорінно змінює соціальну структуру суспільства та характер суспільних відносин. Найважливішим наслідком є руйнування або повне підпорядкування громадянського суспільства. Всі незалежні громадські організації – профспілки, політичні партії (крім правлячої), релігійні громади (якщо вони не співпрацюють з режимом), культурні, освітні, спортивні товариства – ліквідуються або перетворюються на інструменти державного контролю та мобілізації населення. Не залишається простору для вільної громадської ініціативи та самоорганізації.

Відбувається трансформація соціально-класової структури. Режими цілеспрямовано ліквідують або переслідують цілі соціальні класи та групи, які вважаються "ворожими" або "непотрібними" з точки зору панівної ідеології. Наприклад, у Радянському Союзі це були "буржуазія", "куркулі", "стара інтелігенція"; у нацистській Німеччині – євреї, роми, а також політичні опоненти з різних соціальних верств. Водночас формується нова еліта, лояльна до режиму, що складається з партійних функціонерів, керівників каральних органів, військових, пропагандистів. Тоталітарні режими прагнуть створити гомогенізоване суспільство, "очищене" від "ворожих елементів" – чи то класових (в СРСР), чи то расових (у нацистській Німеччині)[1,с.365].

Держава активно втручається у сферу сімейних відносин та гендерних ролей. Режим пропагує певні моделі сім'ї, які відповідають його ідеологічним та демографічним цілям. Наприклад, у нацистській Німеччині заохочувалася багатодітність серед "арійських" жінок для забезпечення "расової чистоти" та майбутніх солдатів. В СРСР жінку розглядали і як робітницю, що будує соціалізм, і як матір, що виховує нове покоління радянських громадян. Діти змалечку піддавалися ідеологічній обробці, їх вчили ставити лояльність до держави та вождя вище за родинні зв'язки.

Особливо руйнівним був вплив тоталітаризму на національні та етнічні відносини. Режими часто пропагували крайній націоналізм або шовінізм панівної нації, водночас пригнічуючи та переслідуючи національні меншини. Це могло вилитися у насильницьку асиміляцію, депортації цілих народів (як це було в СРСР з кримськими татарами, чеченцями, інгушами та іншими) або навіть геноцид (Голокост євреїв та знищення ромів у нацистській Німеччині, Голодомор в Україні). Міжетнічна ворожнеча, розпалювана тоталітарними режимами, може мати довготривалі наслідки.

Тоталітаризм докорінно змінює політичну систему та принципи управління державою. Відбувається повна ліквідація демократії, політичного плюралізму та будь-якої опозиції. Встановлюється однопартійна диктатура, де правляча партія зливається з державним апаратом і контролює всі його ланки. Характерною є

надзвичайна концентрація влади в руках однієї особи – вождя, фюрера, дуче – або невеликої групи партійних керівників. Ця влада є абсолютною та необмеженою жодними законами чи інститутами. Управління державою здійснюється шляхом терору, свавілля та беззаконня. Право перетворюється на інструмент репресій та забезпечення інтересів режиму, а не на засіб захисту прав громадян. Таємна поліція, система доносів, масові чистки, показові процеси та позасудові розправи стають звичними методами управління[12]. Спостерігається мілітаризація держави та суспільства. Значні ресурси спрямовуються на зміцнення армії та військово-промислового комплексу. У суспільстві насаджуються мілітаристські цінності, культ сили, готовність до війни. Незважаючи на прагнення до тотального контролю, тоталітарні режими часто характеризуються високим рівнем бюрократизації та неефективності державного апарату. В середині правлячої еліти може процвітати корупція та боротьба за вплив.

Тоталітарні режими здійснюють глибоке втручання в економічне життя країни, підпорядковуючи його своїм ідеологічним та політичним цілям. Встановлюється державний контроль над економікою та централізоване планування. Ступінь цього контролю може варіюватися: від створення корпоративної держави в фашистській Італії, де формально зберігалася приватна власність, але вона була підпорядкована державним інтересам, до повної націоналізації всіх засобів виробництва та директивного планування в Радянському Союзі. Економіка часто орієнтується на досягнення автаркії (економічної самодостатності) та нарощування військового потенціалу. Потреби населення та виробництво товарів народного споживання відходять на другий план. Широко використовується примусова праця, зокрема праця в'язнів концентраційних таборів (ГУЛАГ в СРСР, нацистські концтабори), що дозволяє режиму здійснювати масштабні інфраструктурні та промислові проекти за мінімальних витрат. Незважаючи на окремі успіхи в форсованій індустріалізації (як це було в СРСР чи під час переозброєння нацистської Німеччини), тоталітарні економіки в довгостроковій перспективі часто виявляються неефективними та диспропорційними. Відсутність ринкових механізмів, конкуренції, приватної ініціативи, а також надмірна централізація та бюрократизація призводять

до стагнації, технологічного відставання, хронічного дефіциту товарів та низької якості продукції. Відбувається руйнування або повне підпорядкування приватної власності державним цілям. Навіть там, де приватна власність формально зберігається, вона перебуває під жорстким контролем держави і може бути конфіскована в будь-який момент[20].

Тоталітарні режими прагнуть до повного ідеологічного панування у сфері культури, науки та освіти. Встановлюється жорстка цензура та тотальний контроль над усіма формами творчої діяльності та поширення інформації. ЗМІ, видавництва, театри, кіно, мистецтво, література – все підпорядковується завданням пропаганди панівної ідеології, звеличення режиму та вождя, мобілізації населення та демонізації "ворогів". Здійснюється переслідування інтелігенції, придушення вільної думки та будь-яких проявів інакомислення. Талановиті митці, письменники, вчені, які не бажають служити режиму, змушені емігрувати, замовкнуті або стають жертвами репресій. Режими намагаються створити "нову культуру" та "нову науку", які б відповідали їхнім ідеологічним догмам.

Наприклад, у СРСР це був "соціалістичний реалізм" в мистецтві та літературі, "мічурінська біологія"; у нацистській Німеччині – "арійське мистецтво" та "арійська фізика". Твори, що не вписувалися в ці рамки, оголошувалися "ворожими", "дегенеративними" та знищувалися. Система освіти перетворюється на інструмент ідеологічної індоктринації молоді. Навчальні програми переписуються, історія фальсифікується, дітей змалечку виховують у дусі сліпої відданості режиму, вождю та панівній ідеології. Відбувається ізоляція від світових культурних та наукових тенденцій, що вважаються "буржуазними", "ворожими" або "чужими". Це призводить до культурного збіднення та наукового відставання в багатьох галузях.

Навіть після падіння тоталітарних режимів їхній вплив на суспільство залишається відчутним протягом багатьох десятиліть. Одним з найстрашніших наслідків є величезні демографічні втрати – мільйони людей, загиблих у війнах, розв'язаних тоталітарними режимами, внаслідок геноцидів, голодоморів, масових репресій та терору. Залишаються глибокі психологічні шрами та міжгенераційні травми. Страх, недовіра, цинізм, конформізм, вивчена безпорадність можуть

передаватися з покоління в покоління, впливаючи на ментальність та поведінку людей. Формується специфічна політична культура, яка ускладнює становлення стабільних демократичних інститутів. Можуть зберігатися авторитарні тенденції, патерналістські очікування від держави, низький рівень громадянської активності та недовіра до політичних інститутів. Залишаються економічні проблеми, пов'язані з неефективною структурою економіки, технологічним відставанням, екологічними збитками, завданими бездумною індустріалізацією. Суспільство стикається зі складним і болісним процесом осмислення історичної пам'яті та примирення. Це включає визнання злочинів режиму, розкриття правди про минуле, покарання винних (якщо це можливо), вшанування пам'яті жертв, подолання розколів у суспільстві, пов'язаних з питаннями колабораціонізму та опору. Водночас, трагічний досвід тоталітаризму слугує важливим попередженням для людства про небезпеку екстремістських ідеологій, необмеженої влади та нехтування правами і свободами людини. Він підкреслює надзвичайну цінність демократії, верховенства права та поваги до людської гідності[13, с.21].

Таким чином, вплив тоталітаризму на суспільство є глибоким, всеосяжним та переважно руйнівним. Він деформує особистість, руйнує соціальні зв'язки, спотворює політичну систему, гальмує економічний розвиток, знищує культуру та залишає після себе важку спадщину, подолання якої вимагає тривалих зусиль та свідомої роботи всього суспільства

Розділ 6. Сучасні прояви тоталітаризму

Класичні тоталітарні режими ХХ століття, такі як нацистська Німеччина, сталінський СРСР та фашистська Італія, здебільшого відійшли в минуле. Однак сам феномен прагнення до тотального контролю держави над суспільством та особистістю не зник. У ХХІ столітті ми спостерігаємо нові, часто більш витончені та технологічно оснащені форми авторитаризму, які демонструють тривожні тоталітарні тенденції. Ці сучасні прояви, хоч і можуть відрізнятися від своїх історичних попередників, становлять серйозну загрозу для демократії, прав людини та міжнародної стабільності[11].

Важливо зазначити, що повномасштабні тоталітарні режими класичного зразка сьогодні є радше винятком, ніж правилом. Однак дослідники та аналітики все частіше говорять про "неототалітаризм", "авторитаризм з тоталітарними рисами" або "цифровий тоталітаризм". Ці терміни відображають трансформацію методів контролю та ідеологічного впливу в умовах глобалізації, інформаційного суспільства та стрімкого розвитку технологій.

Сучасні режими, що демонструють тоталітарні тенденції, можуть не завжди мати одну офіційну, всеохоплюючу та детально розроблену ідеологію на кшталт марксизму-ленінізму чи нацизму. Натомість вони часто спираються на еkleктичні ідеологічні конструкти, що поєднують націоналізм, традиціоналізм (часто вибірково трактований), антизахідництво, культ сильної держави та особистості лідера. Масова мобілізація через єдину партію також може бути менш вираженою, хоча проурядові рухи та організації існують. Проте прагнення до всеосяжного контролю, придушення інакомислення та ліквідації будь-якої значущої опозиції залишається ключовим.

Сучасні режими з тоталітарними рисами демонструють низку характерних ознак, адаптованих до умов ХХІ століття[12].

По-перше, це витончений ідеологічний контроль та пропаганда з використанням новітніх технологій. Держава активно використовує контрольовані телеканали, інтернет-ресурси, соціальні мережі та армії "тролів" і "ботів" для поширення своєї версії подій, дискредитації опонентів, розпалювання ненависті та створення викривленої картини світу. Формуються інформаційні "бульбашки" або

"ехо-камери", де громадяни позбавлені доступу до альтернативних джерел інформації. Активно ведеться боротьба з незалежними ЗМІ, які тавруються як "іноземні агенти" або "екстремістські організації". Важливим елементом є переписування історії та створення міфів, що легітимізують режим та його політику. Часто пропаганда апелює до національної величі, образи на зовнішніх ворогів та необхідності згуртування навколо лідера перед обличчям уявних чи реальних загроз.

По-друге, надзвичайно важливим інструментом стає використання передових технологій для стеження та контролю, що отримало назву "цифровий тоталітаризм". Держави впроваджують системи масового цифрового спостереження, включаючи технології розпізнавання облич, аналіз великих даних (big data) про поведінку громадян в інтернеті, моніторинг соціальних мереж та месенджерів. Створюються системи "соціального кредиту" або рейтингу громадян, які заохочують лояльну поведінку та карають за прояви незгоди. Здійснюється жорстка цензура інтернету шляхом блокування вебсайтів, видалення "небажаного" контенту, створення національних "файрволів". Кібератаки використовуються для тиску на дисидентів, незалежні медіа та навіть інші країни. Ці технології дозволяють режиму здійснювати превентивний контроль, виявляти та нейтралізувати осередки невдоволення на ранніх стадіях.

По-третє, спостерігається концентрація влади в руках одного лідера або вузької групи осіб та систематичне руйнування демократичних інститутів. Це може відбуватися шляхом маніпуляцій виборчим законодавством, продовження термінів перебування при владі, послаблення або повної підконтрольності парламенту та судової системи. Вибори, якщо й проводяться, часто мають формальний характер і не відображають реального волевиявлення громадян. Формується або посилюється культ особистості лідера, який позиціонується як єдиний гарант стабільності, безпеки та процвітання країни.

Аналізуючи сучасний світ, можна виділити кілька держав, де прояви тоталітаризму або виражені тоталітарні тенденції є особливо помітними. Варто підкреслити, що застосування терміну "тоталітарний" до сучасних режимів вимагає обережності та врахування специфіки кожного конкретного випадку.

Найбільш очевидним прикладом режиму, близького до класичного тоталітаризму, залишається Кореїська Народно-Демократична Республіка (Північна Корея). Тут панує династія Кімів, підтримувана всеосяжною ідеологією "чучхе", тотальний контроль держави над усіма аспектами життя громадян, жорстока репресивна система, культ особистості лідерів, повна ізоляція від зовнішнього світу та мілітаризація економіки.

Серйозне занепокоєння викликає посилення авторитарних та тоталітарних тенденцій у Китайській Народній Республіці (КНР) під керівництвом Сі Цзіньпіна. Відбувається зміцнення монополії Комуністичної партії Китаю на владу, посилення культу особистості Сі Цзіньпіна, який фактично отримав довічне право на правління. Впроваджуються безпрецедентні за масштабом системи цифрового стеження та контролю, включаючи систему "соціального кредиту" та тотальне спостереження в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі, де здійснюються масові репресії проти уйгурів та інших мусульманських меншин. Жорстко контролюється інтернет, придушується будь-яке інакомислення, посилюється тиск на Гонконг та Тайвань. Зовнішня політика КНР стає все більш асертивною.

Особливу увагу, особливо в контексті України, привертає Російська Федерація під режимом Володимира Путіна. За час його правління відбулася значна концентрація влади, ерозія демократичних інститутів, встановлення фактичного контролю держави над основними засобами масової інформації, які перетворилися на потужну машину пропаганди та дезінформації. Систематично придушується політична опозиція та громадянське суспільство, зокрема через використання законодавства про "іноземних агентів", "небажані організації" та переслідування критиків режиму. Культивується націоналістична, консервативна, антизахідна ідеологія, що супроводжується мілітаризацією суспільної свідомості. Агресія проти України, розпочата у 2014 році та повномасштабне вторгнення у 2022 році, стали апогеєм цієї політики, супроводжуючись масовими воєнними злочинами, злочинами проти людяності та спробами знищення української державності та ідентичності. Внутрішня ситуація в Росії після 24 лютого 2022 року характеризується різким

посиленням репресій, цензури та ізоляції від зовнішнього світу, що все більше наближає режим до тоталітарних зразків[8].

Тоталітарні або виражені авторитарні риси з елементами тотального контролю можна спостерігати і в низці інших країн, зокрема, в деяких державах Центральної Азії (наприклад, Туркменістан), Близького Сходу та Африки, де панують одноосібні диктатори або кланові системи, відсутні політичні свободи, а населення перебуває під жорстким пресингом.

Сучасні режими з тоталітарними рисами мають певні відмінності від своїх класичних попередників. Як вже зазначалося, ідеології можуть бути менш догматичними та всеосяжними, хоча й не менш ефективними у мобілізації підтримки та виправданні репресій. Економічні системи часто є гібридними, поєднуючи державний контроль зі збереженням певних ринкових елементів (так званий "авторитарний капіталізм"). Масова мобілізація населення через єдину партію може бути менш вираженою, хоча створюються різноманітні проурядові рухи та організації.

Глобалізація та інтернет створюють як нові можливості для тоталітарного контролю (цифрове стеження, поширення дезінформації в глобальному масштабі), так і нові виклики для таких режимів (доступ громадян до альтернативної інформації, можливість координації протестних рухів через соціальні мережі, міжнародний тиск та санкції).

Сучасні прояви тоталітаризму становлять серйозну загрозу для людства. Вони є джерелом міжнародної нестабільності та конфліктів, оскільки такі режими часто вдаються до агресивної зовнішньої політики для досягнення своїх цілей або відволікання уваги від внутрішніх проблем. Війна Росії проти України є найяскравішим прикладом цієї небезпеки. Вони підривають глобальні демократичні норми та інститути захисту прав людини, створюючи "поганий приклад" для інших авторитарних лідерів та дискредитуючи саму ідею демократії[8]. Поширення дезінформації та пропаганди з боку таких режимів має руйнівний вплив не лише на власне населення, а й на суспільства в демократичних країнах, посилюючи поляризацію, недовіру до інститутів та маніпулюючи громадською думкою. Боротьба

з цифровим авторитаризмом є одним з головних викликів ХХІ століття, оскільки технології, що мали б сприяти свободі та розвитку, використовуються для безпрецедентного контролю та придушення.

Подолання сучасних тоталітарних тенденцій вимагає комплексних зусиль з боку міжнародної спільноти, включаючи підтримку демократичних рухів та громадянського суспільства в авторитарних країнах, протидію дезінформації, запровадження ефективних санкцій проти репресивних режимів, захист свободи слова та інтернету, а також зміцнення міжнародного права та інститутів, що стоять на сторожі миру та прав людини. Усвідомлення небезпеки та вивчення сучасних форм тоталітаризму є необхідною умовою для ефективної протидії цьому злу та захисту майбутнього вільного світу.

Розділ 7. Що корисного та доцільного можна запозичити із тоталітарних режимів у сучасному світі

Тоталітаризм — політична система, що характеризується повним контролем держави над усіма сторонами суспільного життя, жорсткою концентрацією влади, відсутністю політичного плюралізму, придушенням інакомислення. Хоча тоталітарні режими 20-го століття, такі як Радянський Союз за Сталіна, Німеччина за Гітлера чи Китай за Мао Цзедуна, загалом сприймалися негативно в історії, деякі окремі елементи їхньої політики чи державного адміністративного устрою можуть бути корисними для аналізу та використання в сучасних демократичних країнах. Однією з визначальних характеристик тоталітарних режимів є їх здатність планувати довгострокові стратегії. Наприклад, у Радянському Союзі діяла система п'ятирічних планів, яка дозволяла країні зосередити ресурси на пріоритетних напрямках — індустріалізації, обороноздатності та освіті.

У сучасному світі демократичні держави часто страждають від політичної нестабільності та короткотермінового мислення, пов'язаного із частою зміною урядів. Використання елементів централізованого планування — наприклад, державні стратегічні програми на 10–20 років у сферах інфраструктури, екології, енергетики чи оборони — могло б забезпечити стабільність і ефективність управління, не суперечачи демократичним цінностям[26, с.165].

Тоталітарні режими здатні ефективно мобілізувати населення — за допомогою пропаганди і організації масових рухів, трудових змагань, волонтерства (наприклад, використання народних методів будівництва об'єктів). Хоча примусова мобілізація є неприйнятною в демократії, здатність об'єднати суспільство для досягнення більших цілей (наприклад, подолання зміни клімату, пандемій, забезпечення енергетичної незалежності) є корисною. Успішні приклади включають організацію волонтерських рухів і громадських кампаній, які поєднували дисципліну з національною солідарністю. Тоталітарні держави, особливо Радянський Союз і Китай, активно інвестують у розвиток технічної освіти, науки, підготовку фахівців у галузі оборони, аерокосмічної та інженерної промисловості.

У демократичних країнах іноді спостерігається занепад уваги до фундаментальної науки та прикладних технічних спеціальностей через орієнтацію на ринок і гуманітаризацію освіти. Запозичення досвіду пріоритетного розвитку STEM-напрямів (наука, технології, інженерія, математика) є доцільним, особливо в умовах технологічної конкуренції.

Тоталітарні режими мали здатність швидко та жорстко реагувати на надзвичайні обставини: будівництво заводів за місяці, евакуація мільйонів людей, перенесення промисловості під час війни[21].

Сучасні демократії часто демонструють надмірну бюрократизацію та повільність у реагуванні на виклики — зокрема, у часи пандемій, природних катастроф, терористичних загроз. Варто вивчити моделі антикризового управління з тоталітарного досвіду з урахуванням дотримання прав людини. Наприклад, створення оперативних штабів, резервів ресурсів, законодавства швидкої дії.

У тоталітарних державах інформаційна політика контролювалась державою, з метою формування єдиного наративу. Це дозволяло утримувати стабільність і керувати суспільними настроями.

Хоча вільна преса та плюралізм думок є основою демократії, варто говорити про роль держави в протидії дезінформації, захисті національного інформаційного простору, формуванні позитивного іміджу держави. Це стає особливо актуальним в умовах інформаційних війн та гібридних загроз. Запровадження курсів медіаграмотності, державної інформаційної політики, протидії пропаганді — можливе без авторитаризму.

Тоталітарні режими активно експлуатували ідею колективізму, національної єдності, віри в «велику мету» — побудову комунізму, арійської нації чи «великого стрибка».

У постмодерному світі індивідуалізм часто домінує, але це призводить до кризи колективної ідентичності. Запозичення елементів формування національної ідеї, об'єднуючої ідентичності — без шовінізму та культу особи — може сприяти єдності суспільства. Зокрема, через освіту, культуру, символіку, спільні проєкти та державні свята.

У тоталітарних системах проголошувалася ідея рівності, незважаючи на практичну нерівність. Однак саме держава забезпечувала гарантований мінімум: житло, освіту, медицину, працю.

У сучасному капіталістичному світі дедалі частіше обговорюється питання соціальної справедливості. Запозичення принципу соціального захисту, доступної медицини, контролю над базовими послугами (енергія, вода, транспорт) — актуальне завдання для соціальних держав. Приклади таких елементів — скандинавська модель чи державні медичні програми у ряді країн[16].

Як висновок слід зазначити, що тоталітарні режими залишили в історії трагічну спадщину репресій, масових порушень прав людини, культів особи, політичного терору. Проте окремі організаційні, адміністративні чи стратегічні практики, що забезпечували стабільність, розвиток науки, мобілізацію ресурсів або національну єдність, заслуговують на раціональний аналіз.

Запозичення окремих корисних елементів — централізованого планування, кризового управління, освітніх пріоритетів, інформаційної безпеки, соціальної політики — можливе лише за умов повного дотримання прав людини, верховенства права та політичного плюралізму. Таким чином, історія тоталітарних режимів може слугувати не лише як застереження, а і як об'єкт для раціонального переосмислення з метою ефективного управління в умовах демократії.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі, що характеризується складними геополітичними трансформаціями та технологічними проривами, дослідження феномену тоталітаризму набуває особливої гостроти та актуальності. Проведена дипломна робота була спрямована на комплексний політологічний аналіз сучасної моделі (або моделей) тоталітаризму, визначення її ключових характеристик, механізмів функціонування, ідеологічних засад та деструктивного впливу. На основі здійсненого дослідження можна зробити низку узагальнюючих висновків.

Дослідження підтвердило, що класичні концепції тоталітаризму ХХ століття, попри свою фундаментальну значущість, потребують адаптації та розширення для адекватного аналізу сучасних авторитарних режимів з тоталітарними рисами. Сучасні моделі, зберігаючи базові ознаки, такі як прагнення до всеосяжного контролю, придушення опозиції та монополізація влади, демонструють значну варіативність та використовують новітні інструменти для досягнення своїх цілей. З'явилися такі поняття, як "неототалітаризм", "цифровий тоталітаризм" та "гібридний авторитаризм з тоталітарними тенденціями", що відображають цю еволюцію.

У ході дослідження було виявлено, що сучасні режими з тоталітарними рисами характеризуються, витонченою ідеологічною роботою та пропагандою, замість єдиної всеохоплюючої доктрини часто використовуються еkleктичні ідеологічні конструкти, що базуються на націоналізмі, традиціоналізмі, антизахідництві та культурі сильної держави/лідера. Маніпуляція інформацією, поширення дезінформації та створення паралельної реальності через контрольовані державою ЗМІ та цифрові платформи є ключовими інструментами.

Технологічним контролем та цифровим стеженням, окільки широке впровадження систем масового спостереження, аналізу великих даних, технологій розпізнавання облич, цензури в інтернеті та контролю над комунікаціями дозволяє здійснювати безпрецедентний нагляд за громадянами та придушувати інакомислення на ранніх стадіях.

Концентрацією влади та ерозією демократичних інститутів, як спостерігається фактичне або формальне скасування підрозділу влади, підпорядкування законодавчої та судової гілок виконавців, маніпуляція виборчими процесами, продовження термінів правління. лідерів та встановлення одноосібної або вузькогрупової диктатури. Придушенням громадського суспільства та опозиції, зстосуються як традиційні репресивні методи (арешти, ув'язнення, фізичний тиск), так і нові (законодавство про "іноземних агентів" та "небажані організації", кібербулін, цифрова ізоляція). Державним контролем над ключовими секторами економіки та агресивною зовнішньою політикою та мілітаризацією (в окремих випадках), обмеження прагнення до геополітичного домінування, перегляду існуючого світового порядку, використання військової сили. гібридних методів ведення війни залишаються характерними рисами деяких сучасних режимів з тоталітарними амбіціями, що яскраво демонструє агресію Російської Федерації проти України. Дослідження на прикладі окремих країн, зокрема Російської Федерації та Китайської Народної Республіки, підтвердило наявність та активне застосування вищезазначених характеристик. Було показано, як ці режими адаптують тоталітарні практики до сучасних умов, створюючи унікальні, але водночас типологічно схожі моделі контролю та придушення.

Особливу увагу було приділено деструктивній ролі таких режимів у міжнародних відносинах, їхньому прагненню дестабілізувати демократичні країни та підірвати заснований на правилах світового порядку. Критичний аналіз питання про можливе "корисне та доцільне запозичення" з тоталітарних режимів однозначно довів, що будь-які "досягнення" таких систем (мобілізація ресурсів, реалізація масштабних проєктів, створення ілюзії єдності) досягалися ціною масових репресій, знищення людської гідності та свободи. Тому єдиним «корисним» уроком з досвіду тоталітаризму є глибоке усвідомлення його злочинної сутності та необхідність рішучої протидії будь-яким його проявам. Демократичні суспільства мають шукати власність, етичні та ефективні шляхи вирішення суспільних проблем, не вдаючись до антигуманних практик.

Концентрація влади та розмивання демократичних інститутів, оскільки відбувається фактичне або формальне скасування поділу влади, підпорядкування законодавчої та судової гілок виконавчій, маніпулювання виборчими процесами, продовження терміну правління лідерів та встановлення диктатури однієї особи чи вузьких груп. Придушення громадянського суспільства та опозиції, використовуючи як традиційні репресивні методи (арешти, ув'язнення, фізичний тиск), так і нові (законодавство про «іноземних агентів» та «небажані організації», кібербулінг, цифрова ізоляція). Державний контроль над ключовими секторами економіки та агресивна зовнішня політика і мілітаризація (в деяких випадках), як прагнення до геополітичного домінування, перегляд існуючого світового порядку, використання військової сили та гібридних методів ведення війни стають характерними рисами деяких сучасних режимів з тоталітарними амбіціями, що яскраво демонструє агресія Російської Федерації проти України.

Дослідження на прикладі окремих країн, зокрема Російської Федерації та Китайської Народної Республіки, підтвердило наявність та активне застосування вищезазначених характеристик. Було показано, як ці режими адаптують тоталітарні практики до сучасних умов, створюючи унікальні, але водночас типологічно схожі моделі контролю та придушення. Особливу увагу було приділено деструктивній ролі таких режимів у міжнародних відносинах, їхньому прагненню дестабілізувати демократичні країни та підірвати світовий порядок, заснований на правилах. Критичний аналіз питання можливого «корисного та доцільного запозичення» у тоталітарних режимів однозначно довів, що будь-які «досягнення» таких систем (мобілізація ресурсів, реалізація масштабних проектів, створення ілюзії єдності) досягалися ціною масових репресій, знищення людської гідності та свобод. Тому єдиним «корисним» уроком з досвіду тоталітаризму є глибоке усвідомлення його злочинної сутності та необхідність рішучої протидії будь-яким його проявам. Демократичні суспільства повинні шукати власні, етичні та ефективні шляхи вирішення соціальних проблем, не вдаючись до нелюдських практик.

На завершення варто підкреслити, що вивчення та протидія тоталітаризму в усіх його формах залишається одним із найважливіших завдань сучасної політичної

науки та світової спільноти. Трагічний досвід ХХ століття та тривожні тенденції сьогодення, зокрема агресивна політика режимів, що відверто нехтують демократією та правами людини, вимагають постійної пильності, згуртованості та рішучих дій на захист свободи, людської гідності та міжнародного миру. Для України, яка сьогодні перебуває на передньому краї боротьби з однією з найнебезпечніших форм сучасного авторитаризму з виразними тоталітарними рисами, ця боротьба є не лише питанням національного виживання, але й внеском у глобальну справу захисту демократичних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К. : Дух і літера, 2002. 539 с.
2. Батюк Д.А., Кисленко Р.В. Типологія гібридних політичних режимів. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2013. Вип. 6 (I). С. 18–23.
3. Більченко Є. Неототалітаризм як світоглядний феномен: культурологічний дискурс. *СХІД*. № 2 (148). 2017
4. Березовська-Чміль О. Неототалітарні тенденції в сучасному світі: виклики для України / Олена Березовська-Чміль // Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю „Тоталітаризм як система знищення національної пам’яті“, 11-12 червня 2020 року. — Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. — С. 496–499.
5. Влада при переході від тоталітаризму до демократії // Вільна думка.- 1993 - № 8.
6. Власенко С.І. Подолання російського колоніального минулого в публічному просторі України як складова політики національної пам’яті під час повномасштабної війни. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 35. С.23 – 29
7. Водотика С., Савенюк Л. Міський простір, декомунізація та проблеми історичної пам’яті. Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1 (2). С. 119–133. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/26/25>
8. Волочай Ю.В. Тоталітарні держави початку ХХІ століття: конституційні основи і практика правозастосування / Ю.В. Волочай // Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень, філософія права: матеріали підсумкової науково-практичної конференції II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт, 12 квітня 2019 р. – Київ: НАУ, 2019. – С. 16-19.
9. Гадяцький В. Тоталітаризм на рівні особистості та його подолання. Філософія освіти. Вип. 1-2 (8). 2009. С. 149-155
10. Гнатюк О., Мельничук А. Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. Ідеологія і політика. 2020. № 15 (1). С. 83–114.

11. Гнатюк О.М., Гоманюк М.А. Мельничук А.Л. Декомунізація ойконімів України: у пошуку оптимальних підходів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки. 2022. № 17. С. 18–35.

12. Дем'яненко Борис, Дем'яненко Віра. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. Наукові записки. 2018 (II). Випуск 2(94). ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 243. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/demianko_putinism.pdf

13. Дециця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика. Автореф. канд. дис. пол. наук. Львів, 1995. –24 с.

14. Європейські антитоталітарні практики: Практикум [Текст] / Упорядники: М.Б. Столяр та ін. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 212 с.

15. Калиніна А.О. Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 52. С. 281–288.

16. Коваль І. Рашизм як генеза путінізму. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 42. С. 239–245

17. Кривошеїн В.В. Неототалітарні тенденції постпандемічної трансформації демократії. *Політикус*. 2020. Вип. 6. С.38 - 44

18. Кульчицький С. Про спадщину радянського тоталітаризму//Політична думка. –1997. №4. –с. 42-49.

19. Лісничук О. Російський неототалітаризм: наслідки для України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – Вип. 1. – С. 70-81.

20. Локоть Т. Майбутнє видимості: можливості мережевих технологій для громадянського невдоволення. Сканування горизонтів: роль інформаційних технологій в майбутньому цивільного суспільства. 2020. № 1.

21. Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». BBC News в Україні. 1.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100>

22. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення радянської цензури//З архівів ВУЧКГПУ-НКВД-КГБ. –1998. -№1/2. –с. 70-79.

23. Пехнік А. Різновиди тоталітаризму: спільне й особливе. Актуальні проблеми політики. 2000. Вип. 9. С. 118-122.

24. Положай К.І. Неототалітаризм як виклик демократичної форми управління / К.І. Положай, Е.К. Скиба // Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 берез. 2019 р.). – Дніпро : ДДУВС, 2019. – С. 244-247

25. Прібиловський В. Тоталітаризм, комуністи, націонал-патріоти, фашисти. Терміни й реальність / В. Прібиловський // Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2005. – № 6. – С. 176-183.

26. Рущенко І. П. Ідеологія рашизму : монографія / І. П. Рущенко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. – 276 с.

27. Рябой Ю. Тоталітаризм як фактор впливу на політичну культуру українського суспільства. Наукові праці. Політологія. Вип. 192. Том 204. С. 98-10

28. Рущенко І. П. Ідеологія рашизму : монографія / І. П. Рущенко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. – 276 с.

29. Сокоринський В.О. Сучасні інструменти захисту прав, свободи та безпеки особистості в епоху «цифрового тоталітаризму». *Регіональні студії*. 2022. С. 35 – 39

30. Соловйова А.С. Масове суспільство при тоталітарному і демократичному політичних режимах: порівняльний аспект. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія. 2013. Т. 212. Вип. 200. С. 73–77.

31. Сухонос В. В., Волочай Ю. В., Соколенко О. П. Монархічна форма правління і тоталітарний режим: дихотомія антиномії та симбіозу. Правові горизонти / *Legal horizons*. 2017. № 4 (17). С. 22-29.

32. Сухонос В. В. Державне правління: еволюція сучасних форм: монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 310 с.

33. Талдикін ОВ Симулякри концепцій сучасної держави. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 75–79

34. Туліков А.В. Забезпечення інформаційної безпеки як гарантія прав людини. *Право. Журнал Вищої школи економіки*. 2015. № 2.

35. Феоктистова О. А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія*. 2000. № 32. – С. 43-45.